

Ara Dönemlerde Din, Devlet ve Toplum *Religion, State and Society in Transitional Periods*

Dr. Öğr. Üyesi Elif Nagihan TÜRKÖZ¹

Süreç/History

Geliş/Submitted: 14/08/2025
Kabul/Accepted: 06/02/2026
Yayın/Published: 25/ 03/2026

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author(s) declares that have no competing interests.

Telif Hakkı/Copyright

Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY-NC 4.0\) license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).



Öz

Bu çalışma, Osmanlı'dan miras alınan güçlü devlet geleneğinin Türkiye'de demokratikleşme süreci üzerindeki belirleyici etkilerini akademik bir çerçevede ele almaktadır. Türkiye'de demokrasinin kurumsallaşmasının önündeki en önemli engellerin başında devletin bekasının her türlü siyasal, toplumsal ve bireysel talepten üstün tutulması gelmektedir. Bu anlayış, bürokratik elitlerin karar alma mekanizmalarında belirleyici aktörler olarak öne çıkmalarına zemin hazırlamış; demokratik kurumların işleyişini sınırlandırmış ve sivil siyasal alanın kurumsallaşmasını engelleyerek toplumsal katılımı daraltmıştır. Özellikle askeri ve sivil bürokratik seçkinlerin kendilerini rejimin asli kurucu unsurları olarak konumlandırımları, seçimle iş başına gelen hükümetlerin meşruiyetini sürekli sorgulamalarına yol açmış, böylece darbelerin siyasal düzene müdahale aracı olarak devreye girmesini kolaylaştırmıştır. Bu durum, Türkiye'de siyasal kültürün demokratikleşme sürecinde süreklilik arz eden yapısal bir sorun haline gelmiştir. Bu bağlamda çalışma, 1960, 1971 ve 1980 askeri müdahalelerini, 28 Şubat sürecini ve 15 Temmuz darbe teşebbüsünü takiben şekillenen ara dönemleri din-devlet-toplum ilişkileri bağlamında ele almaktadır. Çalışmada, ara dönemlerde uygulanan din politikaları, bu politikaların anayasal ve kurumsal düzeydeki yansımaları ile toplumsal karşılıkları analiz edilmektedir. Ayrıca çalışmada, darbeler sırasında dinin meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanım biçimleri ve bunun Türk siyasal kültüründe süreklilik ile kırımla eksenlerine etkisi tartışılmaktadır. Çalışma, böylece devlet geleneği, demokratikleşme dinamikleri ve din-siyaset ilişkilerinin çözülmesine katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplum, Siyaset, Demokratikleşme, Ara Dönemler, Din.

Abstract

This study examines, within an academic framework, the decisive effects of the strong state tradition inherited from the Ottoman Empire on the process of democratization in Türkiye. One of the most significant obstacles to the institutionalization of democracy in Türkiye is the prioritization of state survival over all political, social, and individual demands. This understanding has paved the way for bureaucratic elites to emerge as decisive actors in decision-making mechanisms, restricted the functioning of democratic institutions, and hindered the institutionalization of the civilian political sphere by limiting social participation. In particular, the self-perception of military and civilian bureaucratic elites as the essential founding elements of the regime has led them to constantly question the legitimacy of democratically elected governments, thereby facilitating the use of coups as instruments of political intervention. This has become a structural problem that has persisted throughout Türkiye's democratization process. In this context, the study analyzes the military interventions of 1960, 1971, and 1980, the February 28 process, and the period following the July 15 coup attempt through the lens of state-religion-society relations. The religious policies pursued during these interim periods, their constitutional and institutional implications, as well as their societal repercussions, are examined in detail. Moreover, the use of religion as a tool of legitimization during coups and its impact on the continuities and ruptures of Turkish political culture are discussed. Thus, the study aims to make contribution to the multidimensional analysis of state tradition, democratization dynamics, and religion-politics relations in Türkiye.

Keywords: Society, Politics, Democratization, Interim Periods, Religion.

Atıf için (to cite): Türköz, E.N. (2026). Ara dönemlerde din, devlet ve toplum. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(1), 283-300. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.1764618>

¹ Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Niğde/Türkiye, elifnagihanturkoz@ohu.edu.tr

Giriş

Türk siyasetinin şekillenmesinde, Osmanlı'dan miras alınan güçlü devlet geleneği önemli etkilere sahiptir. Gerek Türk demokrasisinin gelişimi gerekse demokrasiye karşı konulan engeller bağlamında bu geleneğin izlerine rastlamak mümkündür. Bu bakımdan Türkiye'de demokrasi'nin tam anlamıyla yerleşmemiş olması, devlet bekasının her şeyin önünde tutulması, sivil siyasal alanın gelişme kaydedememesi, siyasal alanın bürokratik elitler tarafından yönetilmesi ve demokrasi'nin darbeler yoluyla sıklıkla kesintiye uğraması Türk siyasal hayatının temel nitelikleri olarak sıralanabilir.

Cumhuriyet Türkiye'sinde güçlü devlet geleneğini korumak ve sürdürmek adına askeri ve siyasal seçkin zümrenin kendine bir misyon atfetmesi, bu misyon doğrultusunda kendini cumhuriyetin esas unsuru olarak görmesi, kendi dışında kalan unsurları ise siyasal alanda edilgen bir konuma yerleştirme çabası, darbelerle giden yolu anlamaya yardımcı olması açısından önemlidir. Bu durum, bir zamanlar kimi kesimlere sunulan ayrıcalıkların zamanla yerleşik hale gelip kendilerine ait bir hak olduğu iddiasıyla kemikleşmesi, kısacası elitizmin meşrulaştırılması çabası olarak özetlenebilir (Türköz, 2023, s. 2).

Bu çalışmada, Türk siyasetinde atanmışlar-seçilmişler ayrımında atanmışların, seçilmişlerin muktedir konuma gelmelerinden rahatsızlık duymaları sonucunda darbe pratiğinin devreye sokulmasının din-devlet-toplum eksenine yansımalarının ara dönem siyaseti temelinde ele alınması amaçlanmaktadır. Türk siyasal kültürünün temel parametreleri de dikkate alınarak Türk siyasetinin kendine özgülüğü vurgusuyla, yaşanan darbeler sonrasında ara dönem siyasetinin din-toplum-devlet üçgenindeki bağlamı ele alınacaktır. Bu noktada Türk siyasetindeki süreklilikler ve kırılmalara değinilecektir. 1960 darbesi, 1971 muhtırası, 1980 darbesi, 28 Şubat süreci ve 15 Temmuz darbe girişimi çalışma kapsamında ele alınacaktır. Bununla birlikte darbe sonrası ara dönemler kronolojik olarak ele alınırken, darbeye giden süreç içerisinde yaşanan olaylar, darbenin meşrulaştırılmasında dinin araçsallaştırılması, ara dönem din siyasetinin nasıl şekillendiği, bu din siyasetinin sonraki dönemlere mirası ve bu siyasetin toplumsal tabandaki karşılığı konularına değinilecektir. Bu kapsamda anayasal düzlemde gerçekleştirilen düzenlemeler, ara dönemlerde hayata geçirilen ve geçirilemeyen bazı değişim pratikleri de konu bağlamında ele alınacaktır.

1. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmış olup derleme türünde bir incelemedir. Çalışmada, Türkiye'de askerî müdahaleler sonrasında ortaya çıkan ara dönemlerde din-devlet-toplum ilişkilerinin nasıl yapılandığını ortaya koymak amacıyla tarihsel-sosyolojik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda 1960, 1971, 1980 askerî müdahaleleri, 28 Şubat süreci ve 15 Temmuz darbe teşebbüsü sonrasında şekillenen ara dönemler, kronolojik bir bütünlük içinde ele alınmıştır. Çalışmanın veri kaynakları, konuya ilişkin yerli ve yabancı akademik literatür, resmî belgeler, anayasal metinler, meclis tutanakları ve ilgili ikincil kaynaklardan oluşmaktadır. Bu kapsamda veriler, güçlü devlet geleneği, bürokratik elitizm ve merkez-çevre ilişkileri gibi kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde betimsel ve yorumlayıcı bir analiz sürecine tabi tutulmuştur. Analiz sürecinde ise, darbelerin meşrulaştırılması bağlamında dinin kullanım biçimleri, ara dönemlerde uygulanan din politikalarının anayasal ve kurumsal yansımaları ile bu politikaların toplumsal karşılıkları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çalışmada, Türkiye'de din, devlet ve toplum ilişkilerinin ara dönemlerdeki dönüşüm dinamikleri, süreklilik ve kırılma eksenleri üzerinden bütüncül bir perspektifle analiz edilmiştir. Çalışma, derleme niteliğindedir ve herhangi bir katılımcı gruptan veri toplanmamıştır. Çalışmada yalnızca resmî belgeler, yayımlanmış akademik çalışmalar ve ikincil kaynaklar kullanılmıştır, bu nedenle etik kurul izni gerekmemektedir. Çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine titizlikle uyulmuştur.

2. Güçlü Devlet Geleneği

Türkiye'de devletin siyasal ve toplumsal alandaki konumunu açıklamak için en çok başvurulan kuramsal çerçevelerden biri, Metin Heper'in geliştirdiği "güçlü devlet geleneği" yaklaşımıdır. Heper, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan süreklilik içinde siyasal alanı, devletin hem kurucu aktör hem de düzenleyici merkez olarak belirlediğini ortaya koyar. Heper'e göre Türkiye'de bürokrasi tarihsel olarak toplumdan görelî özerklik kazanmıştır. Bununla birlikte siyasal alanı biçimlendiren temel kapasiteyi ise "devleti önceleyen modernleşme anlayışı" oluşturmuştur (Heper, 1994). Demokratik siyaset çoğu zaman devlete karşı bir "tâbi alan" olarak şekillenmiştir. Buna neden olan temel faktör ise, güçlü devlet

geleneğinin köklerinin, merkezi bürokrasinin, toplumsal sınıfların ve çıkar gruplarının üzerinde konumlanmasına dayanmasıdır (Heper, 1994).

Heper, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan sürekliliği merkeze alarak devletin modernleşme sürecinde düzen kurucu rolüyle birlikte toplumsal dönüşümün de aktörü olarak konumlandığını belirtmiştir. Heper'e göre, Osmanlı bürokrasisinin merkezî yapısı, toplumsal sınıfların siyasal karar alma süreçlerine etkisini sınırlamıştır. Cumhuriyet döneminde de devletin kurucu elitleri, bu duruma benzer biçimde toplumu yeniden şekillendirme misyonunu üstlenmiştir (Heper, 1994). Bu nedenle Batı'daki sivil toplum-devlet müzakeresine dayalı modelden farklı olarak, siyasal alan, devletin toplumsal dönüşümü yukarıdan aşağıya yönlendirdiği bir yapıda oluşmuştur. Heper (1994), ayrıca Türkiye'de bürokrasinin toplumdan görece bağımsız bir modernleşme projesi yürüttüğünü, devletin tarihsel olarak "yüksek otonomi-düşük hesap verebilirlik" dengesi üzerine kurulduğunu vurgulamıştır. Bu durum, kurumsal bir mantığa yol açmıştır. Bu mantık; demokratik siyaset alanının devletin altında konumlandığı, partilerin ise çoğu zaman devlet aklının sınırları içinde hareket ettiği bir niteliğe sahiptir. Bu kapsamda devlet, güçlü bir yapısal merkez, sivil aktörler ise zayıf konumdur. Devletin siyasal krizlerin çözümünde "son merci" olarak görülmesi bunun bir sonucu olarak karşımıza çıkar.

Benzer bir şekilde Keyder (1987), devletin sınıflarüstü konumlanışının Osmanlı'dan miras kalan patrimoniyal yapıyla birleştiğini, bu nedenle Türkiye'de burjuvazinin devlet tarafından biçimlendirildiğini ileri sürmüştür. Bu argüman, devletin toplumsal alanı şekillendiren birincil aktör olmasını açıklayan sosyo-ekonomik temeli güçlendirmekle birlikte Heper'in devlet merkezli modernleşme teziyle de uyumludur. Güçlü devlet geleneği yaklaşımı, Türkiye'de devletin kurumsal ağırlığının neden bu kadar güçlü olduğu açıklamaktadır. Ayrıca bu yaklaşım, devletin siyasal kriz dönemlerinde yeniden yapılandırıcı roller üstlenmesini ve elitler arası çatışmaların çoğu kez bürokratik müdahalelerle çözümlenmeye çalışılmasını açıklamak bakımından da oldukça önemlidir.

Şerif Mardin'in merkez-çevre paradigması, modern Türkiye'de merkezin (bürokrasi, ordu ve modernleşmeci elitler) çevreyi (yerel güçler, toplumsal talepler, dini cemaatler) siyasal açıdan sınırlayıcı biçimde kontrol ettiğini vurgulamaktadır. Bu durum siyasal katılımın tarihsel olarak devletçi bir çerçevede şekillenmesine neden olmuştur (Mardin, 1973, s. 172-175). Mardin'in analizi, darbe dönemlerinde merkezin "devleti koruma" adına siyasal alanı yeniden düzenlemesini açıklayan anahtar bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda, 1960, 1971 ve 1980 müdahaleleri, siyasal krizlerle birlikte; "merkez" konumundaki bürokratik-askerî elitlerin devleti birincil referans olarak görmesinin kurumsal bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.

İdris Küçükömer ise bu literatürü eleştirel biçimde genişletmiştir. Küçükömer, Türkiye'de bürokratik elitizmin devlet geleneğiyle birlikte modernleşmeci ideolojinin toplum üzerindeki "vesayetçi" etkisinden beslendiğini savunmuştur. Küçükömer'e göre devletçi-modernleşmeci kadrolar, kendilerini toplumun üzerinde konumlandırarak siyasal alanı daraltmıştır. Bu durum sağ ve sol siyasal hareketlerin bastırılmasına ve darbe dönemlerinde meşruiyetin "kamunun iyiliği" adına asker-sivil bürokrasiye devredilmesine zemin hazırlamıştır (Küçükömer, 1969, s. 56-60; 1978, s. 122-125). Bu çerçeve, Türkiye'de darbe geleneğini yalnızca uluslararası konjonktürle ya da güvenlik kaygılarıyla açıklamanın yetersiz olduğunu; bunun yerine modernleşme kadrolarının rolü, bürokratik devlet geleneği ve elitler arası hiyerarşilerin tarihsel sürekliliğinin analiz edilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bu analizlerden yola çıkarak, darbe olgusunun, yalnızca siyasal müdahaleler tarihinden ibaret değil; bürokratik özerklik, devletin kurumsal kimliği, merkez-çevre ilişkileri ve modernleşme ideolojisinin kesiştiği çok katmanlı bir tarihsel yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

3. Türkiye'de Darbe Geleneği: Uluslararası Bağlam ve Ekonomik-Siyasal Kriz

Askerî darbeler ve ara rejimleri incelerken, Türkiye'de siyasal müdahalelerin yalnızca iç siyasi dengelerle değil, aynı zamanda uluslararası bağlamla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Soğuk Savaş döneminde NATO'nun güney kanadında kritik bir pozisyona sahip olan Türkiye için antikomünist güvenlik stratejileri iç politikayı ciddi bir biçimde etkilemiştir. Bu stratejik konumlandırma, Türkiye'de devletin güvenlikçi reflekslerini güçlendirmiş ve özellikle ordu-bürokrasi arasında kurumsal bir "düzen koruyuculuğu" algısının yerleşmesine yol açmıştır (Hale, 1994, s. 102; Ahmad, 1993, s. 140). Bu dönemde İslami hareketler, ABD'nin Sovyet etkisine karşı geliştirdiği "yeşil kuşak" politikası çerçevesinde, komünizme karşı doğal bir toplumsal direnç hattı olarak görülmüş ve bu durum yalnızca Türkiye'de değil, İran, Afganistan, Pakistan gibi bölgelerde de benzer şekilde etkili olmuştur (Yavuz, 2003, s. 48; Fuller, 2002). Türkiye özelinde bu strateji, muhafazakâr toplumsal yapının

NATO eksenli güvenlik politikalarıyla uyumlu bir alan yaratmasını sağlamış; özellikle 1960–1980 arasında İslamcı söylemlerin “antikomünist toplumsal mobilizasyon” içinde araçsallaştırılmasına imkân vermiştir (Jenkins, 2007, s. 95–110). Bu uluslararası parametreler, Türkiye’de siyasal kutuplaşmayı belirgin biçimde artırmış; sağ-sol çatışması, komünizm tehdidi ve güvenlik söylemleri üzerinden meşrulaştırılmıştır (Zürcher, 1995, s. 249–253). Aynı dönemde CIA destekli antikomünist örgütlenmelerin Türkiye’de çeşitli sivil ve paramiliter yapıları etkilediğine dair literatür de bu çerçeveyi desteklemektedir (Ganser, 2005, s. 142–150; Öktem, 2011, s. 57–62). Bu jeopolitik stratejilerin, iç siyaseti ve devlet aklını belirlemede oynadığı rolün göz ardı edilmemesi gerekmektedir. 1960, 1971 ve 1980 müdahalelerinin her biri, yalnızca iç siyasal tıkanmanın değil aynı zamanda Soğuk Savaş’ın dayattığı güvenlik doktrinlerinin bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır (Ahmad, 1993, s. 184–185; Hale, 1994, s. 190; Keyder, 1987, s. 150–152). Bu nedenle, askerî müdahalelerin zeminini doğru bir şekilde yorumlayabilmek için ABD’nin bölgesel stratejileri, Soğuk Savaş güvenlik paradigması, NATO’nun iç siyaset üzerindeki etkileri ve siyasal İslam’ın antikomünist işlevinin bir bütün olarak ele alınması zorunludur.

Aynı zamanda askerî darbeler, genellikle derin ekonomik ve siyasal krizlerin ardından gerçekleşmiştir. Ahmad (1993, s. 140; s. 184–185) ve Zürcher (1995, s. 249; s. 287–288), 1960, 1971 ve 1980 müdahalelerinin her birinin arkasında ekonomik tıkanma, enflasyon, toplumsal huzursuzluk, hızlı kutuplaşma ve devlet kapasitesinin ciddi krizler yaşadığı bir ortam olduğuna işaret etmektedir. Hale (1994, s. 190), bu müdahalelerin ideolojik saiklerden çok, devletin “düzen kurma” rolünün tarihsel olarak askerî elitlere delegasyonu ile ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Keyder (1987, s. 150–152) ise ordunun kendisini, ekonomik yapısal krizlerin siyasî sistemi tıkadığı dönemlerde bir “düzenleyici güç” olarak konumlandığını ortaya koymuştur. Bu değerlendirmeyi destekleyen bir diğer çalışma, Öktem’e aittir. Öktem (2011, s. 72-75) Türkiye’de devlet-toplum ilişkilerinin kriz dönemlerinde sertleştiğini ve bu sertleşmenin müdahaleleri meşrulaştırıcı bir siyasal zemin yarattığını göstermiştir. Yavuz (2003, s. 60-63) ve Jenkins (2007, s. 105-112) ise siyasal şiddet, devletin ideolojik yönelimleri ve toplumsal kutuplaşmanın darbe süreçlerinde belirleyici olduğunu, özellikle 1970’lerde yaşanan sağ-sol çatışmasının ordunun güvenlik gerekçesiyle müdahaleyi zorunlu gördüğü bir atmosfer yarattığını belirtmiştir. Ayrıca Ahmad (1993, s. 200-203) ile Zürcher (1995, s. 292-294), ekonomik kırılganlıkların aynı zamanda uluslararası finans çevreleri ve güvenlik ittifaklarının Türkiye üzerindeki baskısını artırdığını, bu dışsal baskının askerî elitlerin müdahaleyi bir “istikrar aracı” olarak görmesine katkıda bulunduğunu vurgulamıştır. Tüm bu bulgular dikkate alındığında, askerî yönetimlerin yalnızca iç siyasal dinamiklerle değil, toplumsal çatışma, yapısal ekonomik sorunlar ve uluslararası güvenlik stratejileri bağlamında anlaşılması gerektiğini göstermektedir.

Askerî darbeler literatüründe üzerinde uzlaşılan ortak noktalar olduğu gibi ciddi tartışma alanları da bulunmaktadır. Öncelikle, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin müdahalelerdeki kurumsal motivasyonları ve özerklik düzeyi konusunda araştırmacılar arasında görüş ayrılıkları mevcuttur. Hale (1994, s. 45-48), TSK’nın tarihsel olarak sivil siyasetten bağımsız bir kurumsal özerkliğe sahip olduğunu ileri sürmüştür. Öktem (2011, s. 82-85) ise bu özerkliğin dönemsel olarak değiştiğini belirterek ordunun siyasal müdahalelerini ideolojik homojenlikten ziyade devlet aklının kriz dönemlerinde yeniden tanımlanmasıyla ilişkilendirmiştir. Bu noktada Zürcher (1995, s. 275-277) daha pragmatik bir yaklaşım sunarak; darbeleri kurumsal gelenek olarak görmek yerine, devlet kapasitesinin tıkanıp tıkanmadığı dönemlerde askerin kendisini yönetilebilirliğin son kaynağı olarak konumlandırmasına bağlamıştır.

Konuyla ilgili bir diğer tartışma alanı, ekonomik krizin darbeyi tetiklemedeki rolünün derecesiyle ilgilidir. Ahmad (1993, s. 184-187) ekonomik tıkanmanın hemen her müdahalenin ön koşulu olduğunu savunmakla birlikte, Keyder (1987, s. 152-154) ekonomik kriz-darbe ilişkisini “otomatik” bir nedensellik olarak ele almanın indirgemeci bir yaklaşım olduğunu belirtmiştir. Keyder’e göre, ekonomik bozulmalar, siyasal kutuplaşma ile birleştiğinde müdahaleye uygun bir zemin oluşturur. Yavuz (2003, s. 61-63), bu yaklaşımı destekleyerek ekonomik göstergelerin kötüleşmesinin tek başına belirleyici olmadığını, devletin meşruiyet krizinin ve siyasal alanın parçalanmasının da en az ekonomik tıkanma kadar kritik olduğunu vurgulamıştır.

Soğuk Savaş faktörünün darbelerdeki ağırlığı da literatürde önemli bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkar. Jenkins (2007, s. 110-115) dış faktörlerin etkisini sınırlı görüp, iç güvenlik kaygılarını belirleyici kabul ederken, Ganser (2005, s. 217-225) ABD’nin güvenlik politikalarının ve NATO yapılarının Türkiye’deki askerî müdahaleleri dolaylı biçimde etkilediğini ileri sürmüştür. Öktem (2011,

s. 96-100) ise, iç politik kırılganlıklarla uluslararası güvenlik stratejilerinin birbirini güçlendiren çift yönlü bir ilişki oluşturduğunu savunmuştur.

İslamcılık ve anti-komünizm arasındaki ilişkinin nasıl kavramsallaştırılması gerektiği noktasında da tartışmalar mevcuttur. Yavuz (2003, s. 48-55), İslamcı hareketlerin Soğuk Savaş kapsamında güvenlik kurumları tarafından araçsallaştırıldığını belirtmiştir. Fuller (2002) ise bu yaklaşımı aşırı determinist bulmuş ve toplum içi dönüşümlerin İslamcılığın yükselişini daha iyi açıkladığını savunmuştur. Bu alandaki tartışma, özellikle 1980 sonrası dönüşümlerin değerlendirilmesinde farklı teorik pozisyonların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tüm bu tartışmalı alanlar, Türkiye’de askerî müdahaleleri yalnızca tek bir açıklama modeliyle anlamanın mümkün olmadığını; siyasal, toplumsal, ekonomik ve uluslararası değişkenlerin iç içe geçtiği çok katmanlı bir analiz gerektirdiğini ortaya koymaktadır.

4. 27 Mayıs 1960 Darbesi: Din, Devlet, Toplum

27 Mayıs darbesi ve ona giden süreçte yaşananları dini boyut ele alınmadan açıklamak nasıl mümkün değilse darbe sonrası dönemi de dini perspektif temelinde ele almamak pek mümkün değildir. Bu bakımdan hem darbe öncesinde hem de darbe sonrasında izlenen pratik siyaseti din-toplum-siyaset odaklı düşünmek bir zorunluluk olarak karşımıza çıkar. Darbeye giden süreçle birlikte hem darbenin meşrulaştırılması hem de darbenin yön tayin edici boyutu noktasında din konusu önem taşımaktadır.

Bununla birlikte darbeye giden süreçte ekonomik ve siyasal istikrarsızlık da üzerinde dikkatle durulması gereken bir gerçekliktir. Türkiye, 1950’lerin sonuna gelindiğinde, ekonomik ve siyasal açıdan derin bir istikrarsızlık dönemine sürüklenmiştir. Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında hızlı büyüme ve dış kaynaklı genişleme modeli izlenmiş olmasına rağmen, 1954 sonrası ekonomik yapı ciddi bir daralma sürecine girmiştir. Özellikle tarımda verim düşüşü, döviz kıtlığı, dış borçların artması ve ithalata bağımlı sanayinin kırılganlığı ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir (Keyder, 1987). Bütçe açıkları, hızla yükselen enflasyon ve ithalat kısıtlamaları toplumun geniş kesimlerinde memnuniyetsizlik yaratırken, hükümet ekonomik istikrarı sağlamak için fiyat kontrolleri ve baskıcı tedbirler uygulamaya başlamıştır (Zürcher, 1995). Ekonomik gerilemeyle birlikte Demokrat Parti’nin giderek merkezileşen ve otoriterleşen yönetim tarzını daha görünür hale getirmiştir.

Bu dönem ayrıca siyasal alanda toplumdaki kutuplaşmanın derinleştiği, iktidar-muhalefet ilişkilerinin sertleştiği bir döneme de karşılık gelmektedir. Demokrat Parti, özellikle 1957 seçimleri sonrasında bürokrasiyi, muhalefeti ve basını baskı altına almaya yönelik çeşitli uygulamalara yönelmiştir; CHP’ye yönelik idari yaptırımlar, Tahkikat Komisyonu’nun kurulması ve basın özgürlüğünün kısıtlanması siyasal krizi daha da keskinleştirmiştir (Ahmad, 1993). Hem siyasal kutuplaşma hem de ekonomik bozulmanın birleşmesi, 1960’a gelindiğinde Türkiye’de yönetilebilirlik krizini derinleştirmiş ve askeri müdahalenin zeminini hazırlayan temel unsurlardan olmuştur.

Diğer taraftan Türk siyasal hayatının ve Türk siyasetindeki temel ayırım noktalarının laiklik tartışmaları ekseninde yürütülmesi önemli bir boyut olarak nitelendirilir. Erken cumhuriyet döneminde reformların tamamlanması ve halkın demokrasiye hazır olması gerekliliği bürokratik elitler tarafından sıkça vurgulanmıştır. Devlet ile halk arasında kopukluğa yol açan bu yaklaşım özellikle din alanında kendini iyiden iyiye hissettirmiştir (Türköz, 2023, s. 9). Laiklik konusunda DP ihtiyatlı bir politika izlemiştir. Gerek parti program tüzüğünde gerekse DP’lilerin konuşmalarında laiklik ilkesinin korunması ve ilkenin önemine yönelik söylemler bu ihtiyatlı politikanın izlerini taşımıştır. Bazı tarikat faaliyetlerine son verme ve dinin siyasete alet edilmesi ithamından korunma açısından bu durum ön plana çıkar. Fakat bütün ihtiyatlı tutumuna rağmen DP, sıkça irticai nitelikler ya da söylemler taşıdığına yönelik iddialara maruz kalmıştır. Bu iddialar ise darbe söyleminin de temeline oturtulmuştur. Demokrat Parti’nin sonunu hazırlayan bu iddialar ayrıca Adnan Menderes ve arkadaşlarının idamında gösterilen önemli gerekçelerden biri olarak gösterilmiştir (Türköz, 2021, s. 1080). Konumuz bağlamında darbe sonrası hayat geçirilen ya da geçirilmeye çalışılan uygulamaların din-toplum-siyaset bağlamında hangi noktada yer aldığıdır. Bu bakımdan darbeye giden süreçte etkin olan laiklik söyleminin daha sonra ne şekilde siyaset ve toplum sahnesinde yer aldığı önem taşımaktadır.

Milli Birlik Komitesi (MBK)² üyeleri darbe öncesinde bazı toplantı ve seminerler gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantı ve seminerlerde ve darbe bildirisinde en çok dikkat çeken noktalardan biri din istismarı ve irticadır. 27 Mayıs öncesinde DP iktidarı tarafından dine yoğun bir biçimde

² 1960 darbesindeki askeri cunta.

yönelme, dini oluşumların önünü açma gibi vurgular darbenin meşrulaştırılmasında önemli bir yere sahiptir. DP döneminde baskı unsurlarından arınmış dini bir hayat politikasına önem verilmesi askeri ve sivil elitleri endişelendirmiştir. Bu tarz bir yaklaşımı gerici olarak niteleyen elitler darbenin gerçekleştirilmesi ve sonrasında darbe yönetiminin meşrulaştırılması için halihazırda bir bahaneye sahip olmuşlardır.

Darbe sonrası gündeme taşınan konulardan biri de “din reformu”dur. MBK 17 Mayıs 1961’de Temsilciler Meclisi’nde dinde reform tasarı önergesi görüşülmüştür. Bu tasarıya göre:

“Türk sınırları içinde bulunan camilerde ezanlar Türk diliyle yapılacaktır. Ezanda “Tanrı elçisidir Muhammed” şeklinde söylenecektir. Namazda imamlar Kur’an’ın yalnız hakikat ve ahlak esaslarını bildiren ayetlerini seçeceklerdir. Yeni bir Türkçe Kur’an düzenlenecek, Kur’an’a Medeni Kanun’la hükümden kalkmış olan şeriat hükümleri konmayacak, onun yerini tutan Medeni Kanun ve Atatürk demeçlerinden parçalar konacak, bundaki dil, Dil Kurumu tarafından öz Türkçeye çevriyecektir. Evkaf Genel Müdürlüğü camilerdeki halı ve kilimleri kaldırarak sıralar koyacak. Her camide birer kitaplık bulunacak ve gündüzleri namaz kılınacak, kitap okunacak, konferans verilecek, cemaatle namaz ancak sabahları ve akşamları kılınacak. Din mevzuatının fenne, ilme, mantığa, Atatürk ilkelerine uygun olmak şartıyla her türlü münakaşası serbesttir. Süleyman Çelebi’nin Mevlid’inde tarihî vesikalara dayanmayan iddialar, mübalağalar kaldırılacaktır. Atatürk’e vatan ve millet duygusuna ait şiirler, güzel sözler mevlitlerde okunacaktır. Camiye girmeyenlere, ibadet yapmayanlara, dinî inançların batıl olanlarına ait söz söyleyen veya yazı yazanlara, oruçsuzlar hakkında kâfir veya zındık diyenlere üç yıldan altı yıla kadar hapis cezası verilir. Gerek kurslarda gerek camilerde yapılacak halk eğitiminde Milli Eğitim organlarıyla iş birliği yapılacaktır” (TBMM, 1961, s. 426).

Askeri ve sivil elitler DP dönemindeki sarsılmış olan statülerini yeniden güçlendirmek ve modernleştirme programını devam ettirmek amacıyla iktidara el koyduktan sonra, birtakım köklü değişiklikler (bürokrasi, siyasi yapı, dini yaşam, ekonomi politikası gibi) yapmıştır (Karatepe, 1997, s. 29). Darbenin siyasi, kültürel, ekonomik boyutlarıyla birlikte dini boyutunun özellikle altının çizilmesi gerekmektedir. Nitekim 1950-1960 arası on yıllık dönemde dini anlamda daha rahat bir ortama geçiş bazı kesimleri rahatsız etmiştir. Bu bakımdan darbe sonrası bazı cezalar ve yasaklar göz önünde bulundurulduğunda dindar kesimlere karşı bir baskının ön plana çıktığı söylenebilir. Hükümetin ileri gelenlerinin (Celal Bayar, Refik Koraltan gibi) irticai faaliyette bulunma gerekçesiyle tutuklanması bu baskının örnekleri arasında yer almaktadır. Aynı zamanda “Yüksek Adalet Divanı”nın kuruluşu (Aydemir, 2000, s. 377), DP’nin mensupları ve taraftarlarının etkisinin yok edilmek istenmesi anlamını taşıdığı ifade edilebilir. Bununla birlikte baskı politikaları yalnızca siyasal kanatta kendini göstermemiş darbe sonrasında TSK, kamu kurumları ve üniversiteler başta olmak üzere bazı kilit konumlarda da tasfiyeler gerçekleştirilmiştir. Bu tasfiyelerin odak noktasını ise MBK’nin kendi ideolojik yapısına uymayan kişilikler oluşturmuştur.

27 Mayıs sürecinde laiklik savunusu öncelikli konu olmuştur, bu bağlamda imamlar ve tarikatlar suçlanmış ve yasal tedbirler yürürlüğe konmuştur (Karpat, 2017b, s. 197). Darbe sonrasında dinsel baskı pratiklerinin devreye sokulmasının başka örneği olarak, bir talimatla radyoda ezan okuma yasağı (Dilipak, 1991, s. 120) getirilmesi söylenebilir. Bununla birlikte kadınların çarşaf giymeleri noktasında da eleştiriler dile getirilmiştir. Darbe sonrasında düzenlenen 1961 Anayasası laik bir karaktere sahiptir. Bununla birlikte anayasanın DP uygulamalarına karşı tepki niteliği (Karatepe, 1997, s. 223) taşıdığı da vurgulanmalıdır. Subaşı’na göre (2017, s. 111) ise 1961 Anayasası Kemalizmin din konusundaki merkez değerlerini tartışmaya açacak dinsel bir kutuplaşmanın reddini incelemekle birlikte, aslında radikal adım atma noktasında fazla istekli değildir.

DP iktidarı boyunca laikliğin zarar görmüş olduğu düşüncesinden hareketle 1961 Anayasası’nı hazırlayanlar Anayasa’da tedbir niteliğinde birtakım uygulamalara gitmişlerdir. Bu noktada dinin siyasi amaçlar uğruna istismar edilmesinin yasaklanması, din eğitiminin kişilerin isteğine bırakılması, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın genel müdürlük statüsünde genel idareye alınması, devrim kanunlarının anayasaya aykırılığının iddia edilmesinin yasaklanması gibi hükümler laiklik noktasında daha katı bir perspektifin (Karatepe, 1997, s. 226) benimsendiğinin göstergeleridir. Bu perspektif sonraki darbeler için laiklik bağlamındaki genel yaklaşımın da karşılığı olmuştur denilebilir. Darbe ve muhtıralarda laiklik konusundaki hassas tavır, 1960 darbesi ve sonrasında hazırlanan 1961 Anayasası’na da damga vuran yaklaşımın birer benzeri olarak hayata geçirilmiştir.

1961 Anayasası’ndaki “dini siyasi amaçla kullanma yasağı” maddesi (Zürcher, 1995, s. 360) dini hayatın baskı altında tutulması bağlamında düşünülmelidir. Bu bakımdan Anayasanın 57. Maddesinde siyasi partilerin laiklik ilkesine uyması zorunluluğu, 21. Maddesinde ise din eğitiminin

çağdaş bilim-egitim esaslarına uygun olarak yapılması gerekliliği belirtilmiştir (Mardin, 1991, s. 130). Söz konusu maddeler de laikliğin halihazırda uygulama alanlarının gündeme getirilmesi açısından önem taşımaktadır.

Subaşı (2017, s. 110)’a göre 27 Mayısçıların temel tezi, dini yasadışı muhaliflerin kullanmasına engel olmak ve bir anayasal düzenle dinin siyasal manevraların aracı olmaktan çıkarılmasını sağlamaktır. Konuyla bağlantılı olarak Türk Ceza Kanunu’nda da dini alan ve laiklik temelinde bazı hayata geçirilmiştir. TCK’nın 241. ve 242. maddeleri din alanında yasaklar³ getirmiştir.

Darbe, toplum ve din özelinde önemle üzerinde durulması gereken bir nokta da dini meşrulaştırma konusudur. Dinin birtakım toplumsal işlevleri bulunmaktadır. Toplumsal bütünlüğü sağlama, toplumsal düzeni sağlama, bireylere aidiyet hissi kazandırma, toplumsal kontrol aracı olma gibi işlevler dinin toplum içerisindeki önemine dikkat çeker. Dinin meşrulaştırma işlevi ise darbe bağlamında düşünüldüğünde, darbe sürecinde toplumsal tabanda darbenin kabulü noktasında askeri sivil elitlerin kullanmış oldukları bir işlev olarak tanımlanabilir. 27 Mayıs sonrasında camilerde darbeyi meşrulaştıran hutbeler okutulması (Kara, 2017, s. 192-193) dinin meşrulaştırma işlevi olarak örnek gösterilebilir. Aynı zamanda 1961 anayasa referandumu için camilerde vaaz ve hutbelerde referandum lehine söylemler geliştirilmiş ve anayasanın meşruiyeti ayetlerle (Kara, 2017, s. 179) desteklenmiştir. Darbenin dini yollarla meşrulaştırılmaya çalışılmasına örnek olan bu durum, darbeye ilişkin toplumsal alandaki tepkileri de önceden önleyebilme amacı taşımıştır.

MBK, DİB’e anayasa referandumu öncesinde: “Anayasamız dinimize uygundur” özetinde Risale hazırlatıp dağıtmıştır (Weiker, 1967, s. 174). Bu hamle yine darbenin dini meşrulaştırma örneği olarak gösterilebilir. 27 Mayıs’ın en önemli dini meşrulaştırma işlevlerinden biri de darbe sonrası Diyanet işleri başkan vekilliğine emekli general ve tarikat mensubu Sadettin Evrin paşanın getirilmesi olmuştur. Bu pratikler dini denetimin sağlanmaya çalışılmasının adımları olarak okunabilir. Bu kontrol ya da denetim biçimi darbe döneminde inşa edilmeye çalışılan ve kalıcı etkiler bırakan bir boyuta da sahiptir. Nitekim Türkiye’de darbe geleneğinin ve askeri/sivil bürokrasinin kemikleşmesine katkıda bulunan bu boyut sonraki dönem Türk siyasal hayatını da derinden etkilemiştir. 27 Mayıs süreci tarihsel bir kırılma anı olarak dinin toplumsal eylem ve hareketlerden etkilenmiş olduğu bir döneme karşılık gelir. 27 Mayıs süreciyle beraber hem bu sürecin hem de 61 Anayasası’nın toplum ve din algısını değiştirmede önemli etkisi olduğu söylenebilir. 61 Anayasası’yla beraber sol düşüncede yaşanan değişimle devrimci siyasetlerin gençler arasında popülerliğinin arttığı gözlemlenmiştir. Aynı zamanda bu dönem Türk milliyetçiliği içindeki ayrışmanın da hızlandığı bir durum ortaya çıkarmıştır. Bu yeni süreç özellikle Türk siyasal hayatının temel ayırım noktalarının da belirleyicisi olmuştur denilebilir. Sağ ve sol siyasetlerin belirginleşmesi ve özellikle 1960-1980 arası döneme damgasını vuran siyasal çatışmaların ortaya çıkışının iyi anlaşılabilmesi açısından bu döneme dikkatle eğilmek gerekmektedir.

5. 12 Mart Muhtırası ve Din-Toplumsal-Siyasal Hayat

12 Mart’a giden süreçte 1961 Anayasası’nın açmış olduğu ortam ve bu ortamın siyasal ve toplumsal yansımalarının etkileri gözlemlenmektedir. 1961 Anayasası’yla ilgili, bir özgürlük ortamının oluştuğu ve özellikle bazı sol hareketlerin ön plana çıktığına dair genel bir kanı vardır. Bu bağlamda öğrenci hareketleri, AP’nin tek başına iktidar olması gibi etmenlerle birleşince sol ve sağ görüşlü gruplar arasında ayrışma derinleşmiş ve toplum kaosa sürüklenmiştir. Bu neslin bazı çevrelerce etki altına alınmış ve darbe şartlarının oluşması için araçsallaştırılmış oldukları sıkça vurgulanmıştır.

1960’ların ikinci yarısından itibaren Türkiye derinleşen bir ekonomik istikrarsızlıkla da karşı karşıya kalmıştır. 1965 sonrasında kentleşme, hızlı nüfus artışı ve sanayi yatırımlarının yetersizliği ekonomik yapıyı zorlamaya başlamıştır. Döviz darboğazı, enflasyonun yükselmesi, dış ticaret açığı ve işsizlik toplumsal hoşnutsuzluğu artırmıştır (Keyder, 1987). Beş Yıllık Kalkınma Planları çerçevesinde planlı kalkınma modeli uygulanmaya çalışılmış ancak kamu finansmanının yetersizliği ve özel sektörün zayıflığı ekonomik büyümeyi sınırlamıştır (Boratav, 2003). 1969-1970 yıllarında yaşanan devalüasyon, gelir dağılımındaki bozulma ve fiyat artışları işçi sınıfında ve öğrenci hareketlerinde radikalleşmeyi hızlandırmış, ekonomik krizin toplumsal etkilerini görünür hale getirmiştir (Zürcher, 1995). Sonuç olarak ekonomik sorunlar yalnızca finansal bir daralmaya yol açmamış aynı zamanda sosyal gerilimleri artıran yapısal bir krize de dönüşmüştür.

³ Bu maddeler ile dini liderlerin laiklik bağlamındaki yasalari açıkça eleştirmeleri suç kapsamına alınmış aynı zamanda resmi bir dini unvanın devlete karşı herhangi bir başkaldırıyı kışkırtmak ya da teşvik etmek üzere kullanılması da cezai yaptırıma bağlanmıştır.

Siyasal alanda ise 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamı, çok sayıda siyasal aktörün güç kazanmasına yol açmış ve siyasal sistemi daha rekabetçi bir ortama dönüştürmüştür. Ancak siyasal sistem bu şekilde daha kırılgan bir hale gelmiştir. Adalet Partisi iktidarı ile Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki ideolojik farklar derinleşmesiyle birlikte, parlamentoda istikrarlı çoğunlukların oluşamaması yönetim krizine neden olmuştur (Ahmad, 1993). Bu dönemde üniversitelerde ve şehirlerde sağ ve sol görüşlü gruplar arasındaki çatışmalar şiddetlenmiş, kitlesel gösteriler, grevler ve öğrenci eylemleri devlet otoritesini zorlamaya başlamıştır (Hale, 1994). Ordu içinde ise siyasi belirsizlikten rahatsız olan genç subaylar ile üst komuta arasında görüş ayrılıkları giderek derinleşmiştir. Özellikle 1969 sonrası artan toplumsal şiddet, parlamenter tikanıklık ve hükümetin güvenlik sorunlarını yönetmede zorlanması, devlet kurumları içinde "yönetilebilirlik krizinin" oluşmasına yol açarak 12 Mart müdahalesinin siyasal ve toplumsal zeminini hazırlamıştır (Heper, 1994).

Diğer taraftan 12 Mart'ın gerekçelendirilmesi 27 Mayıs ile oldukça benzer nitelikler taşır. Atatürk inkılaplarının ve laikliğin korunması, bununla birlikte anayasada belirtilen sosyal ve ekonomik reformların hızlandırılması (Karpas, 2015, s. 294), bu benzerliği ortaya koyan özelliklerdir. Ülkenin gidişatının tehlikeli bir hal aldığı ve laik hedeflerden sapmaların yaşandığı sıkça ifade edilmiştir. Ülkenin bu tehlikeli durumunun sorumlusu olarak ise sivil siyasal kurumlar gösterilmiştir. Bu noktada ordunun her zaman kendini rejimin koruyucusu ve kollayıcı olarak görmesi onun harekete geçmesinin itici gücü olmuştur. Muhtıra metni de ülkenin içinde bulunduğu durumu özetleyen bir tablo sunup laiklik temelinde hassasiyetleri ön plana çıkaran bir niteliğe sahiptir.

Muhtıra, anarşi ve kardeş kavgasına son verme, ekonomik sorunların derinleşmesini engellemek amacıyla verilmiş ancak çatışmaların sonraki dönemde de devam ettiği gözlemlenmiştir. 26 Nisan'da ilan edilen sıkıyönetim ile ordu daha müdahil bir konuma gelmiştir. Bu aşamada 1961 anayasasında değişikliğe gidilmiştir. Bu değişikliklerden bazıları şunlardır; bakanlar kuruluna Kanun Hükmünde Kararname (KHK) çıkarma yetkisi verilmiş, MGK güçlendirilmiş, Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) kurulmuş, devlet memurlarına sendika yasağı getirilmiş, üniversitelerin özerkliği zayıflatılmıştır (Türköz, 2023, s. 11).

12 Mart sonrası bir dizi din politikası hayata geçirilmiştir. Nihat Erim hükümeti yeni bir kabine kurarak askeri bürokrasinin talepleri doğrultusunda din politikalarını gerçekleştirmiştir. Hükümetin dindar muhafazakâr kesimi sindirmeyi hedefleyen yaptırımları olmuştur. Bu süreçte bazı gerekçelerle müftüler imamlar âlimler tevkif edilerek tutuklanmış, başını örten kızlara saldırılar yapılmış, kızlar başörtüsüyle okula alınmamış, vaazlara sansür uygulanmış, bere ve kalpak giyenlere baskılar yapılmıştır (Toker, 1971, s. 98-99). Bununla birlikte MEB İmam Hatip Okullarını dönüştürmüş, orta kısımlardan mesleki yani dini dersler çıkarılmıştır. İmam hatiplere girişte kız öğrencilere yasak konulmuştur (Gündüz, 1998, s. 552). Bu uygulamalar dindar kesimlere karşı bir politika izleme sürecinin pratik siyasete yansıma biçimleridir. Söz konusu örnekler eğitim alanında yoğunlaşmış olsa da kısıtlamalar bu alanla sınırlı değildir.

Siyasal alanda parti kapatma davaları Türk siyasetinin hemen her döneminde karşımıza çıkmış bir olgudur. Bu bağlamda 12 Mart sonrasında da dindar kesimlerin oylarını almış olan MNP, Anayasa Mahkemesi tarafından, 12 Mart sonrasında genel olarak laikliğe aykırı davranmak gerekçesiyle kapatılmıştır. Aynı zamanda bu dönemde sağ-muhafazakâr-dindar nitelikli yayınevlerinin ve dergilerin de kapatılmasına şahit olunmuştur. İttihad Dergisi'nin kapatılması (Yavuz, 2005, s. 291) bunun bir örneğidir. 12 Mart sonrasında din üzerindeki bu baskı unsurlarının belli bir zaman sonra yumuşadığı ve bazı temel noktalarda dinin bir meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığı da gözlemlenmektedir.

12 Mart Muhtırası sonrasında da dini meşrulaştırım noktasında bazı adımlar atılmıştır. Dönemin asker kökenli Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın, İslam'ın, fazilet ve güzel ahlak olduğu, İslam dininin en belirleyici özelliğinin vatan sevgisi, millî birlik bilinci olduğu, İslam'ın ayırıcı ve bölücü olmasının aksine, yaklaşımcı ve birleştirici olduğunu (Başbakanlık, 1978, s. 442) belirtmesi yine dini meşrulaştırım bağlamında düşünülebilecek ifadelerdendir. Sadettin Evrin'in 27 Mayıs darbesi sonrasında Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı'na getirilmesine benzer bir şekilde, 12 Mart'tan sonra aynı göreve albay emekli Ahmet Okutan getirilmiştir (Kara, 2017, s. 184). Bununla birlikte eğitim alanındaki bazı gelişmeler de bu bağlamda düşünülebilir. Muhtıra sonrasında ilk orta ve lise kademeli okullara zorunlu ahlak dersi eklenmesi, İmam Hatip müfredatına yeniden Kur'an-ı Kerim ve Arapça dersi eklenmesi, Yüksek İslam Enstitüleri açılması gibi gelişmeler de dini meşrulaştırım kapsamında düşünülebilecek gelişmeler arasında yer alır.

1960-80 arası dönemde toplumsal açıdan önemli gelişmelerden biri de öğrenci hareketleridir. 1968 yılında ABD’de başlayıp ve Fransa’da devam eden ve dünyanın diğer ülkelerine yayılan öğrenci hareketleri Türkiye’yi de etkilemiştir. Söz konusu öğrenci hareketleriyle beraber toplumsal tabanda ayrışmaların derinleşmiş ve bazı çatışmalar yaşanmıştır. Aynı zamanda 60’lı yılların anayasal düzenlemelerin ışığında özgür bir atmosfer yaratmış olduğu imajının, daha sonraki gelişmeler dikkate alındığında sonlandığı sonucuna varılmıştır. Hem laik hem de muhafazakâr kesim açısından özgür bir yaşam alanı fikrinin özellikle sonraki dönemlerde bu şekilde gelişmediği gözlemlenmiştir. Bu bakımdan siyasal ve toplumsal tabanda ortaya çıkan ayrışmaların, kargaşa ve kaos ortamının 12 Eylül sürecinin hazırlanması bakımından ve darbenin meşrulaştırılması açısından bir karşılığı olduğu unutulmamalıdır. Aynı zamanda irtica konusunun sıklıkla gündemde tutulması ve irticanın darbeler noktasında gerekçelendirilme aracı olması Türkiye’de tüm darbe süreçlerine sirayet etmiştir denilebilir. Bu bağlamda Türkiye’nin darbe karakteristiğini de ortaya koyan bu nitelik irticanın çözümüne de bir reçete sunmayı gerekli kılmıştır. Bu reçete ise askeri ve siyasi elitlerce Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlılık ve Batı’ya olan yakınlık temelinde hazırlanmıştır denilebilir.

6. 1980 Darbesi

Darbeler demokratik rejimlerle bağdaşmamaktadır. Bu nedenle her darbe döneminde darbeye meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır. 80 darbesinin ana teması ve darbeye meşruiyet kazandırma ilkesi olarak “kardeş kavgasına son verme” sloganı kullanılmıştır. Nitekim 80’li yıllara kadarki siyasal ve toplumsal arenada bir kaos ortamının varlığı önceki konu başlıklarında da vurgulanmıştır.

Heper’in güçlü devlet geleneği çerçevesine paralel biçimde, Dinler’in neoliberal yeniden yapılandırma ve devlet-toplum analizleri, güçlü devlet geleneğinin 1980’lerden sonra nasıl dönüşüm geçirdiğini detaylandırmaktadır. Dinler’e göre neoliberal dönem, devlet kapasitesinin yeniden düzenlenmesiyle sonuçlanmıştır, yani düşünülenin aksine devletin zayıflaması anlamına gelmemektedir; bu dönem piyasa mekanizmasının kurulması için devletin idari, düzenleyici ve güvenlikçi araçları daha da güçlendirilmiştir (Dinler, 2009). Dinler’e göre Türkiye’de güçlü devlet geleneği, neoliberal dönemde bile zayıflamayan; aksine yeni yönetim teknikleriyle toplumu düzenleyen, piyasayı yöneten ve toplumsal talepler karşısında hiyerarşik konumunu sürdüren bir devlet yapısını ifade eder (Dinler, 2009). Bu perspektiften, güçlü devlet geleneğinin neoliberal dönemde de devam eden “müdahaleci düzenleme kapasitesi” dikkat çekmektedir. Aynı zamanda bu durum, güçlü devlet geleneğinin askerî yönetimler ve ara rejimler bağlamında yeniden tanımlandığını da göstermektedir.

1980 darbesine giden yolda, dönemin siyasal ve ekonomik krizine yer vermek konu bütünlüğü açısından önemlidir. 1970’lerin ikinci yarısına gelindiğinde Türkiye, tarihinin en ağır ekonomik bunalımlarından birini yaşamıştır. Artan dış borçlar, petrol krizlerinin etkisi, döviz darboğazı, büyüme hızındaki ciddi düşüş ve yüksek enflasyon ekonomik yapıyı⁴ kırılgan hale getirmiştir (Boratav, 2003). 24 Ocak 1980 kararlarıyla IMF destekli bir istikrar programı uygulanmaya başlanmış ancak fiyat artışları, döviz kuru serbestleşmesi ve ücretlerin baskılanması toplumsal tepkileri daha da büyümüştür (Öniş, 1998). Bu bakımdan ekonomik kriz, siyasal sistemin yönetme kapasitesini zorlayan yapısal bir baskıya dönüşmüştür.

Siyasal açıdan bakıldığında ise 1970’ler son derece çatışmalı bir ortam yaratmıştır. Parlamentoda hiçbir partinin istikrarlı çoğunluk sağlayamaması sonucu hükümetler sürekli değişmiş, koalisyonlar kısa ömürlü olmuş ve yürütme erki zayıflamıştır (Ahmad, 1993). Bu dönemde sağ ve sol gruplar arasındaki silahlı çatışmalar hızla artmış; üniversite işgalleri, günlük siyasi cinayetler, kitlesel gösteriler ve grevler devlet otoritesini büyük ölçüde aşındırmıştır (Zürcher, 1995). Ekonomik çöküş ve siyasal şiddetin kontrolden çıkması, “düzeni yeniden tesis etme” gerekçesiyle ordunun müdahaleyi meşrulaştırdığı bir ortam yaratmış ve 12 Eylül darbesinin temel zeminini hazırlamıştır.

Bu siyasal, ekonomik ve toplumsal atmosferle birlikte 12 Eylül sürecine giderken irtica tartışmaları gündeme gelmiştir. Konya’da 6 Eylül 1980 tarihinde Kudüs mitingi gerçekleştirilmiştir. Bu miting darbe için orduyu harekete geçiren en önemli olay (Karpas, 2017a, s. 276) olarak nitelendirilmiştir. Kudüs mitingini ordu mensupları irtica tehdidi olarak algılamışlardır. Bu bakımdan darbeye giden yolda bu miting son basamak olarak görülmüştür denilebilir. Sağ sol çatışmalarının bir kenara bırakılıp irtica üzerine yoğun bir şekilde durulması Dursun (2005, s. 89)’a göre İran Devrimi’nin

⁴ Sanayi üretimi durma noktasına gelmiş, ithal ikameci modelin tıkanması ve enerji kıtlığı nedeniyle fabrikalar sıklıkla çalışamaz durumda kalmıştır. 1978-1979 yıllarında enflasyonun %100’leri aşması ve işsizliğin hızla yükselmesi geniş kitlelerde ekonomik güvensizlik yaratmıştır (Keyder, 1987).

olası etkilerinden de kaynaklanmıştır. Tıpkı İran'daki gibi Türkiye'de de İslamcı anlayışın hâkim olabileceğine dair bir kaygı ortaya çıkmıştır.

Akın ve Buçukcu'ya göre (2019, s. 118) 1980 darbesi şu ana kadar gerçekleşmiş olan darbelerden farklıdır. Ordunun tüm komuta kademesinin kendi içinde bir bölünme olmaksızın gerçekleştirildiği tek darbe olması bu farkı açıklamaktadır. Aynı zamanda terör olaylarındaki artış ve siyasi bölünmüşlük darbeye daha öncekilere kıyasla daha yüksek bir toplumsal taban üretmiştir. “Kardeş kavgasına son verme” sloganının uzun dönem darbeciler tarafından kullanılmış olmasıyla birlikte bu durum toplum katında da bir karşılık bulmuştur (Akın ve Buçukcu, 2019, s. 118). Aynı zamanda 12 Eylül öncesinin müdahaleye meşruiyet kazandıran yapısı incelendiği zaman gerekçeler arasında toplumdaki “irticai gelişmelerin” varlığına da ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Türk modernleşmesinin başından itibaren varlığını sürdüren gerilim, sekülerleşme politikalarının hız kazandığı dönemlerde mevcut kutuplaşmayı belirginleştirmiştir (Subaşı, 2017, s. 111). Özellikle darbenin meşrulaştırılması sürecinde ve sonrasında yaşanan dini alandaki değişim pratiklerine değinmek konu bütünlüğü açısından önemlidir. 12 Eylül darbesinin ardından dini alanda hayata geçirilmek istenen bazı uygulamalar önceki darbe dönemleriyle oldukça benzerdir. Kara'nın deyimiyle (1996, s. 15):

“...her darbe sonrasında olduğu gibi 12 Eylül'ün akabinde de ezanın tekrar Türkçe okunması, imam hatip okullarının kapatılması, Diyanet işleri Başkanlığının faaliyet alanlarının daraltılması, gayri kanuni faaliyet gösteren tarikat ve cemaatlerin kontrol altına alınması, sarıklı-fesli-Cübbeli dolaşanlara mani olunması gibi 1923'te Türkiye'de kurulan rejimin temel yönelişlerine ve politikalarına atıfta bulunan ısrarlı talepler hem siyasi karar mekanizmalarından hem de asker-sivil-bürokrat kesimlerden, aydınlardan ve basın yayın kuruluşlarından olagelmıştır”.

80 darbesi sonrası ara döneminin din bağlamında politik tavrı olarak ön plana çıkan esas konu, din eğitiminin anayasal bir zorunluluk kapsamında uygulamaya konulmasıdır. Din eğitiminin zorunlu olması gerekliliğine dair temel argümanlar, Atatürk'ün söylev ve demeçlerinden seçilmiş ifadelerden yola çıkılarak temellendirilmeye çalışılmıştır.

80 darbesi sonrasında ara dönem din politikaları denilince akla gelen bir başka önemli konu da Aydınlar Ocağı ve Türk-İslam sentezidir. Türk-İslam sentezi, 1970'lerle beraber özellikle üniversite ve basındaki solcu aydınlara karşı İslam kültürü ve milliyetçiliğini ön plana çıkaran muhafazakâr entelektüeller tarafından temsil edilen bir yaklaşımdır. 1980 sonrasında ise Türk-İslam sentezi yaklaşımıyla Aydınlar Ocağı'nın düzeni sağlayıcı bir unsur olarak askeri idareye yardımcı olabileceğine ilişkin bir inanç hâkim olmuştur. Bu kapsamda Aydınlar Ocağı ve ordu topluma ara dönemde topluma yön verebilecek önemli bir araç olarak ortak hareket etmiştir denilebilir. Aydınlar Ocağı'nın önemli isimlerinden Muharrem Ergin (1990, s. 239) 12 Eylül'ün yanlış demokrasiye müdahale ettiğini belirtir:

“Türkiye'nin çökerek Ortadoğu'daki hassas dengenin bozulması ve hür dünyanın komünist dünya karşısında dayanma stratejisinin alt üst olması gibi bir felaketi önleyişiyse, mübarek bir harekattır. Türk tarihi açısından son 60 yılın birinci büyük hadisesi Atatürk hareketi, ikinci büyük hadisesi 12 Eylül hareketidir. (...) birinci hadisede hareketin başında Atatürk'ün bulunması Allah'ın Türk milletine en büyük Lütü idi. İkinci hadisede de Kenan Evren'in başta bulunması Allah'ın bir lütfudur” demiştir.

Askeri rejim döneminde irtica kapsamında bazı tutuklamalar gerçekleşmiştir. Bu dönem irtica olaylarından dolayı (1981-1983) 1205 kişi, 1983-1986 arasında da 1676 kişi tutuklanmıştır (Evren, 1991, s. 440). 12 Eylül sürecinde Kur'an kursları kapsamında da bazı uygulamalar hayata geçirilmiştir. Kur'an kursu faaliyeti yürüten dernek ve vakıf adı altında kurum ve kişiler takip edilip, faaliyetlerini durdurmaları sağlanmıştır (Kara, 1998, s. 109). Ara dönem yönetiminin dini kontrol amaçlı uygulamalarından hutbe ve vaazlar da nasibini almıştır. Diyanetin hutbe vaazlarında içerik olarak milli birlik bütünlük ve beraberliğin sağlanmasına dair bir üslubun benimsenmesi, siyasi ve ideolojik telkin ve imalardan sakınılması, hutbe ve vaazların merkezileştirilmesi (Kara, 2018, s. 139) kararıyla, diyanetin ve siyasi merkezin onayından geçen hutbeler okunabilmiştir. Ara dönemin din politikalarıyla ilgili bir başka boyut başörtüsü konusundadır. Bakanlar Kurulu Kararı (22 Temmuz 1981) sonucunda kız öğrencilerin derslere başörtülü girmesi yasaklanmıştır. Başörtüsüyle mücadele özellikle üniversitelerde yaygın olarak gözlemlenmiştir. Kampüs girişlerinde polisler başörtülü gelen kız öğrencilerin başlarını açmaları için görevlendirilmiştir. Başörtülü öğrencilerin örtülerini açmaları için zorlamalarla baskılamalar ortaya çıkmıştır (Jenkins, 2007, s. 145).

Dini baskılanması ve denetim altına alınmasıyla birlikte, din ve vicdan özgürlüğüne dair sınırlayıcı hükümler içermesine rağmen 1961 Anayasası'nda yer alan militan laiklik anlayışı, 82 Anayasası'nda bir noktada terk edilmiştir (Karatepe, 1997, s. 266). Bu noktada hem anayasal

düzenlemeler hem de izlenen siyasetler ile darbe sonrası dönemde muhafazakâr ve İslamcı çevreler açısından yeni bir boyut ortaya çıkmıştır. Dinin baskılama ve denetim altına alınma çabasına karşın diğer taraftan da kısmen de olsa örgütlü dini hareketlerin gelişmesi ve yayılması da ortaya çıkmıştır. Muhafazakâr kesimlerin tüketim kültürüne daha entegre bir biçimde yeni ekonomik koşullardan etkilenmeleri söz konusu olmuştur. Bu açıdan 80 sonrasında dönemde tüm dünyada yükselişe geçen yeni sağ politikalarının Türkiye'ye yansıtma biçimi olarak Özal dönemi politikaları dikkat çekmektedir. Ekonomi alanında liberalizm ve toplumsal alanda muhafazakarlığın bir entegrasyonu olarak yeni sağ politikaları, özellikle muhafazakâr yaşam biçimlerinin görünür olmasında ve dönüşmesinde etkiye bulunmuştur. Aynı zamanda Özal dönemi Yeni Sağ siyasetinin Türkiye'deki taşıyıcısı olarak, Yeni Sağ düşüncesindeki sınırlı devlet anlayışının yerleşmesine de katkı sağlamıştır.

Darbe döneminde milli birlik ve beraberliğe katkı sağlayacak önemli bir konumda görülen din, devletin amaçları uğruna yararlı ve gerekli görüldüğü koşullarda ön plana çıkarılabilecek bir kurum olarak kodlanmıştır. Bunun anlamı doğrudan dinin araçsallaştırılmasıdır. Bu noktada Bora'nın da (1999, s. 127) belirtmiş olduğu gibi, din 1980'lerde asayiş olarak anlaşılmaya başlanan toplumsal istikrarı ve devlete sadakati güçlendirici bir unsur olarak resmî ideolojiye lehimlenmiştir. Bu lehimlenme bazı noktalarda askeri elitlere yönelik bir eleştiri unsuru olarak sunulsa da genel manada 12 Eylül süreci askeri liderlerin İslam'a başvurdukları bir dönem olarak nitelendirilebilir.

Kenan Evren ara dönem boyunca askeri yönetimin lideridir. Evrenin ara dönem yönetim boyunca İslam'a sıklıkla başvurduğu görülmektedir. Evren, İslam ve Kuran'a atıflar yaparak okur yazarlık, bilimsel bilgi, uygarlık, pozitivizm ve laiklik gibi kavramlara destek aramıştır. İslam vasıtasıyla rejimin laik hedefleri kuvvetlendirmeye çalışılmıştır (Başkaya, 1991, s. 190). 12 Eylül sürecinde dini araçsallaştırma konusundaki bir diğer nokta Diyanet İşleri Başkanlığı konusundadır. DİB araçsallaştırılarak darbe yönetimine katkı sağlaması beklenmiştir. Dinin araçsallaştırılması noktasında farklı pratiklerin de hayata geçirilmeye çalışıldığı görülmektedir. İmam hatip okulu mezunlarının üniversiteye girişi noktasında sınırlamanın kalkması gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmeyle birlikte devlet kadrolarında İslami anlayışa sahip insanların sayısında artış olmuştur (Kaplan, 2002, s. 270). Ayrıca 1982 anayasası ile zorunlu din dersi, ilkokullarda (4. ve 5. Sınıf) ve ortaokullarda başlatılmıştır (Aktay, 2009, s. 782). Dine ilişkin bu hamleler sosyal hayatın da daha muhafazakarlaşacağı yorumlarını gündeme getirmiştir. Bu bakımdan darbenin hemen ardından hayata geçirilen yasaklamaların bir süre sonra hafifletilmesi ya da ortadan kaldırılması, dinin araçsallaştırılması bağlamında düşünülmelidir.

1980 askeri müdahalesinin ardından yönetimin tutumu açık bir biçimde değişmiştir. Orduyla birlikte, profesörler, yargıçlar ve yöneticilerden oluşan, iletişim araçlarını da denetiminde tutan güçlü aydın elit temel olarak laisizm ilkesinden ayrılmadan, onu korumak maksadıyla yeni bir yaklaşım benimsemiştir. Bu dönemdeki dinsel ilgi ve tercihlerin İslamlaşma politikası olarak değerlendirilmesi yapılmıştır (Subaşı, 2017, s. 113). 80 darbesi sonrası ara dönemde din politikası, önceki ara dönemlerde olduğu gibi anayasada laikliğin odak alınarak kullanılması, diyanetin kurumsal olarak gözden geçirilmesi ve din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin zorunluluğu bağlamında özetlenebilir.

7. 28 Şubat Süreci

28 Şubat süreci⁵, diğer ara dönemlere kıyasla belki de din üzerinde gerçekleştirilen pratik siyaset bakımından en dikkat çekici olan dönem olarak tarihe geçmiştir. Sürecin hem öncesinde sıklıkla irtica tehlikesine yapılan vurgu, hem süreçle birlikte ve sonrasında yapılan düzenlemeler dinin toplumsal ve siyasal alandaki varlığı noktasında köklü değişimlere neden olmuştur. Bu değişimler dindar kesime olan yargıların şekillenmesinden, dindar kesim arasındaki ayrışmalara kadar çeşitli boyutlara sahiptir. Askeri ve siyasal elitler tarafından laikliğin koruma altına alınma gayesi hem darbe öncesi hem darbe bildirgesi hem de sonrasındaki pratiklerde yoğun bir şekilde vurgulanmıştır.

⁵ 1990'ların ortalarına gelindiğinde Türkiye ekonomisi, yüksek enflasyon, kronik bütçe açıkları, bankacılık sistemindeki kırılganlık ve siyasi belirsizlikler nedeniyle ciddi bir istikrarsızlık dönemine girmişti. 1994 ekonomik krizi, döviz kurunda ani sıçramalar ve kamu borçlanma maliyetlerinde keskin artışlar yaratarak ekonomide derin bir daralmaya yol açtı (Boratav, 2003). Ekonomik kırılganlık hem reel sektörde hem de finans piyasalarında belirsizliği artırarak ağır bir sosyal ve siyasal stres kaynağı hâline geldi. Siyasal alanda ise Refahî Hükümeti döneminde yaşanan ideolojik kutuplaşma, laiklik tartışmaları ve devlet bürokrasisi-siyasi iktidar ilişkilerindeki gerginlik süreci daha da kırılgan hale getirdi. Refah Partisi'nin yükselişi, siyasal İslam tartışmalarını toplumsal gündemin merkezine taşıırken, ordu ve yüksek yargı gibi devletin kurumsal aktörleri laiklik ilkesinin tehdit altında olduğunu düşünerek hükümete karşı açık bir mesafe geliştirdi (Jenkins, 2007). Bu dönemde tarikat ve cemaat faaliyetleri, kamu kurumlarındaki kadrolaşma tartışmaları ve Refah Partili belediyelerin uygulamaları kamuoyunda geniş bir kutuplaşma yarattı (White, 2002). Aynı zamanda koalisyon hükümetinin zayıf yapısı, sürekli artan gerilim karşısında etkili bir karar alma mekanizması üretilmedi. 1996-1997 döneminde medya, sivil toplum, iş dünyası örgütleri ve askeri bürokrasinin hükümete yönelik eleştirileri yoğunlaşırken, siyasal sistem işleyemez hâle gelmiş ve yönetilebilirlik krizi giderek derinleşmiştir (Hale, 1994). Tüm bu ekonomik kırılganlık ve siyasal gerginlik, 28 Şubat sürecine giden müdahale ortamını hazırlamıştır.

Doksanlı yılların odağında, Türk siyasi tarihi bağlamında Millî Görüş Hareketi bulunmaktadır. Bu hareketin laiklik temelinde rejimle karşı karşıya kaldığı ifade edilebilir. Millî Görüş Hareketi'nin ilk partisi olan Milli Nizam Partisi örneğinde de gözlemlenmiş olduğu gibi iki parti de kapatma davasıyla karşı karşıya kalmıştır. Rejim Millî Görüş Hareketi'ne ve lideri Necmettin Erbakan'a her zaman mesafesini belli etmiştir. RP'nin merkeze açılması, çoğu büyük şehir de dahil olmak üzere belediyeleri kazanması, oy oranındaki artış, harekete karşı kaygıların artmasına sebep olmuştur. Bürokrasinin Millî Görüş Hareketi'ne karşı sermaye ve medya odaklı ideolojik iş birliği ürettiği ifade edilebilir (Akın ve Buçukcu, 2019, s. 126).

28 Şubat'a giden süreçte, özellikle bazı konular irtica kapsamında değerlendirilmiştir. Cemaatlerin önde gelenlerine iftar yemeği verilmesi, kurban derisi olayı, taksime cami yapılması, devlet dairelerinde türbana izin verilmesi (Çakır, 2005, s. 571), Kudüs gecesi düzenlenmesi gibi uygulamalar irtica tehlikesi olarak düşünülmüştür. Bu bakımdan darbe sonrasında başörtüsü, Diyanet İşleri Başkanlığı, imam hatipler, 8 yıllık kesintisiz eğitim gibi konular bağlamında darbenin çeşitli boyutlarda uygulamaları hayata geçirmesi söz konusu olmuştur. Din perspektifinin bu denli ön plana çıkması darbe öncesindeki siyasal gelişmelerle de yakından ilgilidir. Nitekim Refah Partisi ve onun uygulamaları topyekûn irtica tehlikesi olarak yorumlanmış, siyasal ve toplumsal değişim ortaya koymak adına darbe gerçekleştirilmiştir. Askeri elitler tarafından yayınlanan 18 maddelik bildirinin hemen hemen tamamı dinle ilişkilidir.

Darbe sonrasında irticayla mücadele programı⁶ ortaya konulmuştur. Bu programın önemli bir ayağı da siyaset alanına karşılık gelmektedir. İrtica tehdidi karşısında belirli bir program ve politika yürütülmesi için koalisyon hükümetince irtica öncelikli iç tehdit olarak ilan edilmiştir. Ayrıca toplumun laik/çağdaş yaşam tarzı lehine düzenlenmesi için bazı önlemler alındığı vurgulanmıştır (Özipek, 2005, s. 640). MGK'nın (Millî Güvenlik Kurulu) siyasi programı kapsamında dinin ekonomik, toplumsal, siyasi gibi tüm alanlarda etkisine ilişkin irtica kapsamı genişletilmiştir. Ekonomi alanında Anadolu sermayesi irtica merkezi olarak görülmüştür. Eğitim alanında İmam Hatip Okulları irtica yuvası olarak nitelendirilmiştir. İmam Hatip Okulları siyasal İslam'a katkı sağlama gerekçesiyle bir kısmı kapatılmış ve diğer kısmı da kısıtlanmıştır. Devlet kurumlarında üniversitelerde ve yargıda bireysel manada irtica yapanların tespit edilmesine ilişkin çalışmalar yapılmıştır (M. Erdoğan, 2012, s. 23-24). İmam Hatiplilere bu süreçte yükseköğretime geçişte katsayı engeli uygulanmıştır. Üniversiteye girişlerde İlahiyat Fakülteleri haricindeki bölümlere girmek kat sayı engeli sebebiyle imkânsız hale gelmiştir. Bu uygulamayla İmam Hatip Okullarına olan ilgi azalmış ve zamanla İmam Hatip Okullarının öğrenci sayılarında ciddi düşüşler gözlemlenmiştir. Katsayı engeli eğitimle birlikte, istihdam noktasında da etkilerde bulunmuştur. Engelle birlikte meslek liselerinin tercih edilmemesi, Türkiye'de ara eleman sorununa yol açmıştır (Yıldız, 2021). Katsayı engeliyle birlikte, maddi imkânı olan mezunlar yurt dışında eğitim görme eğilimi göstermiştir. Ancak bu imkândan yoksun olan çoğunluk ya sadece ilahiyat fakültelerini tercih etmiş ya da engele rağmen kendi kapasitelerinin oldukça altında puanlara karşılık gelen alan dışı fakültelerde okumayı seçmiştir. Bu bakımdan katsayı engeli, fırsat eşitliğini tamamen ortadan kaldıran modern demokrasilerde ciddi eleştirilere tabi tutulabilecek bir uygulama olarak toplumun hafızasına kazınmıştır.

İrticai faaliyetlerin takibi noktasında TSK içinde kurulan Batı Çalışma Grubu (BÇG) ön plana çıkmaktadır. BÇG çeşitli bölgelerde askeri/sivil makamlarla toplantılar düzenlemiş, burada yöneticiler irticai faaliyetlere karşı bilgilendirilip kendileriyle iş birliği içerisinde olmaları istenmişlerdir (Çiçek, 1997, s. 21). BÇG aynı zamanda sonraki dönemlerde gerçekleşen MGK'da meclisten talep ettikleri yasa ve kararların çıkması için baskı yapmıştır. 28 Şubat sürecinin din politikaları açısından irticayla mücadele ile geçtiğini belirtmek doğru olacaktır. Bu bağlamda dönem dindarlara yönelik baskıların ön plana çıktığı bir dönemdir.

28 Şubat sürecinin bir diğer belirleyici noktası tasfiyelerdir. İrticai faaliyetler kapsamında orduda tasfiyeler gerçekleşmiştir. 12 Aralık 1997 yılında YAŞ toplantısında 59, 1997 yılında ise toplamda 206 astsubay ve subay ordudan ihraç edilmiştir (Kocabaş, 1998, s. 19). Yapılan tasfiyeler ordu ile sınırlı

⁶ İrticayla mücadele programı; laikliğin korunması için mevcut yasaların uygulanması ve gerekirse yeni yasalar çıkarılması, İmam Hatip Okullarının orta kısımlarının tasfiyesini getiren 8 yıllık kesintisiz eğitime geçilmesi, tarikatlarla bağlı okulların denetlenmesi ve MEB'e devredilmesi, Kur'an kurslarının denetlenmesi, irtica nedeniyle ordudan atılanların belediyelerde ve diğer kamu kuruluşlarında görevlendirilmemesi, tarikatların kapatılması, orduyu din düşmanıymış gibi gösteren medyanın kontrol altına alınması, başörtüsü yasağının taviz verilmeden üniversiteler ve tüm kamu kurumlarında uygulanması, kıyafet kanununa riayet edilmesi, kurban derilerinin derneklere verilmemesi, Atatürk aleyhindeki eylemlerin cezalandırılması millet kavramı yerine ümmet kavramını kullananların cezalandırılması şeklinde talepler yer almıştır (Öngider, 2010, s. 161).

değildir. Çeşitli kamu kuruluşlarında Kılık Kıyafet Yönetmeliği'ne uymadıkları gerekçesiyle disiplin cezaları ve bazı ihraçlar⁷ gerçekleştirilmiştir. 28 Şubat'ın üniversitelere dönük etkilerine de değinmek gerekmektedir. Özipek (2005, s. 643) bu sürecin dindar/muhafazakâr akademisyenlerin bazılarının tasfiye edilmelerine sebep olduğunu, öğrenci statüsündeki bazı kişilerin üniversitelerden atıldığını, lisansüstü eğitim için yurtdışına gidenlerin geri çağırılıp akademik hayatlarına son verildiğini ve hatta hukuk normlarının geriye yürütülüp kazanılmış hakların yok sayıldığını ifade etmiştir.

28 Şubat süreci laikliğin yoğun olarak ön planda tutulduğu işlevsel kılındığı bir döneme karşılık gelmektedir. “Laikliğe yönelik tehditler” (M. Erdoğan, 2012, s. 63) teması, bu dönemde Türkiye'nin adeta ana gündemi haline getirilmiştir. Bu gündem diğer ara dönemlere kıyasla daha yoğunluklu bir biçimde siyasi söylemin temeline oturtulmuştur. 28 Şubat sürecinin laiklik konusundaki yaklaşımının özellikle baskılayıcı bir laisizm anlayışıyla benzerlik gösterdiğini ilişkin fikirler mevcuttur. Bu konuda Türkçe ibadet konusu örnek olarak gösterilebilir. MGK'nın 28 Kasım 1997 tarihi toplantısında Türkçe ibadet tavsiyesi kararı alınmıştır. Ancak “Türkçe ibadet caiz değildir” şeklinde bir karar da Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından verilip (Kocabaş, 1998, s. 18) tavsiye kararı hayata geçirilememiştir. Görüldüğü üzere Tek Parti dönemindeki laisizm anlayışıyla benzer bir biçimde ortaya konulmak istenen bazı değişimler hayata geçirilememiştir. Burada dini çevrelerin hassasiyetleri gözetilmeye çalışılmıştır.

Aynı zamanda bu süreçte irtica tehlikesinin her türlü terör tehlikesinden daha fazla öncelenmiş olduğunu görmekteyiz. Bu kapsamda Terörle Mücadele Kanunu'nun sekizinci maddesinin kaldırılıp, “Halkı, sınıf, dil, din ve mezhep ayrımı gözeterek birbirine kışkırtan ve bölücülük yapanlar” ifadesinin kullanılması, bu suçu işleyenlerin ise 1-5 yıl arası hapis cezasına çarptırılacağı, sarık ve çarşafı siyasal sembol olarak kullananların cezalandırılabilmesi ve laiklik karşıtı eylemin terör suçu sayılacağı belirtilmiştir (Kocabaş, 1998, s. 52-53). 1998 yılının ocak ayında Refah Partisi kapatılmış ve Erbakan başta olmak üzere partinin 5 yöneticisi için önce 5 yıl siyasi kararı alınmış, sonra ise bu yasak ömür boyu siyaset yasağına dönüştürülmüştür. Bu laik politikalar daha sonraki dönemde siyasal İslam'da ayrışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Taslaman, 2010, s. 203). Nitekim sonraki dönemde “milli görüş gömleğini çıkarttık” vurgusuyla ortaya çıkan yenilikçiler kanadı ve gelenekçiler kanadı arasında temel bir ayrım belirginleşmiştir.

Medya organları da 28 Şubat sürecinde laisist kesimlerin yoğun olarak kullandığı alanlardan biri haline dönüşmüştür. Bu kapsamda türban konusu sıklıkla gündeme getirilmiş ve laikliğin karşısında bir konuma oturtulup türbanın anti-laik bir uygulama olduğu yönünde vurgular ön plana çıkarılmıştır. Tüm medya organları aracılığıyla türban üzerinden İslami camiada psikolojik baskı yaratılmış ve türbanlıların cahil, gerici ve laik rejim için en büyük tehdit oldukları uyarıları yapılmıştır (Özipek, 2005, s. 641). Aslında 28 Şubat denildiğinde başörtüsü yasağı ilk akla gelen uygulamalardan biridir. Söz konusu yasaklamalar içerisinde başörtüsü yasağı çok sayıda kişiyi etkilemiştir. Ara dönemin Diyanet'le ilgili bir başka baskılama konusu da hutbe ve vaazlar noktasındadır. 16 Nisan 1997 tarihli Genelkurmay Başkanlığı tarafından gönderilen yazıda, Cuma ve bayram namazı hutbe ve vaazlarında laiklik aleyhtarı tutumların takibi, tespiti ve bu tespitlerin yer-zaman belirtilerek raporlaştırılması amacıyla Garnizon komutanlıklarından personel görevlendirilmesi talep edilmiştir (Babacan, 2012, s. 113). Önceki darbe dönemlerinde olduğu gibi 28 Şubat sonrasında da Diyanet İşleri Başkanlığının bazı pozisyonlarına asker kökenli atamaların gerçekleştiği gözlemlenmiştir. O dönem emekli kurmay Albay Oğuz Kalelioğlu Diyanet İşleri Başkanlığı'na danışmanlık hizmeti için görevlendirilmiştir (Kara, 2017, s. 184). Diyanet işleri başkanlığına yapılan bu görevlendirmeler özellikle diyanetin denetim altına alınma çabası olarak yorumlanmıştır. Bununla birlikte zamanla Diyanet'in personel sayısında bir azalma ortaya çıkmıştır. 1997 yılı itibarıyla 81.492 personel sayısı olan Diyanet'in 2003 yılına gelindiğinde personel sayısı 74.108'e gerilemiştir. Diyanetin personel sayısındaki bu niceliksel düşüş, Kur'an kurslarındaki öğrenci sayılarında da açığa çıkmıştır. Özellikle kesintisiz 8 yıllık eğitim politikası sonrasında Kur'an kurslarının öğrenci bulma zorluğu ortaya çıkmıştır. 1996 yılında 5241 Kur'an kursuna kayıtlı toplamda 158.446 öğrenci bulunmasına karşın, 2002'ye gelindiğinde 3664 Kur'an kursunda toplamda 79.836 öğrencinin kayıtlı olduğu tespit edilmiştir (Akyüz, 2017, s. 159). Karpaz (2013, s. 237)'ye göre; teorik açıdan 8 yıllık kesintisiz eğitimle beraber din eğitiminin 14 yaşından önce alınmasının önü kapatılmış ve toplumdaki dini etkinin azaltılması hedeflenmiştir. Eğitim alanında gündemde oldukça ciddi

⁷ YÖK Disiplin Kurulu tarafından Kılık Kıyafet Yönetmeliği'ne uymadığı veya irtica gerekçesiyle 1997-2000 arasında toplam 139 personel kamu görevinden çıkarılmış, 1997-2001 arasında MEB tarafından 3527 öğretmenin görevine son verilmiş, 33.271 personel hakkında soruşturma başlatılmış; bunlardan 11.890'ı hakkında muhtelif disiplin cezaları verilmiş, sayısı açıklanmayan birçok personel de ya kendi istekleriyle istifa etmiş ya da istifa etmek zorunda kalmıştır (Akyüz, 2017, s. 158-159).

tartışmalara sebep olan 8 yıllık kesintisiz eğitim, İmam Hatiplerin Refah Partisi'nin arka bahçesi olduğu anlayışı sonucunda siyasi ve dini tartışmaların odağına oturmuştur. 8 yıllık kesintisiz eğitim düzenlemesiyle İmam Hatip Okullarının orta kısımlarının ortadan kaldırılması söz konusu olmuştur. Ağaç yaşken eğilir mantığıyla ortaokulda şekil verilmeyen çocukların lisede daha zor şekillendirilebileceği anlayışından hareketle dindar/muhafazakâr kesim bu karara karşı çıkmıştır. Bununla birlikte diğer darbe dönemlerinde olduğu gibi 28 Şubat döneminin askeri liderlerinin de darbenin dini meşrulaştırımı bağlamındaki söylemleri dikkat çekicidir. Bu kapsamda din ve siyasetin birbirine karıştırılmaması, dine özellikle ahlaki açıdan yaklaşılması gerektiği vurguları da yapılmıştır. Bu vurgular, dinin aslında toplumsal birlik ve düzeni sağlayan bir çimento olarak işlevine karşılık gelmektedir.

8. 15 Temmuz Darbe Girişimi

Ak Parti'nin iktidar olmasından bir süre sonra basında, partinin şeriat devleti kurma amacında olduğu bu açıdan da tehlike arz ettiği yönünde yazılar kaleme alınmıştır. 27 Nisan 2007⁸ tarihinde bir e-muhtıra yayınlanmıştır. 2007 Cumhurbaşkanlığı seçimlerine müdahale olarak süreç ilerlemiş anayasa mahkemesi seçimleri iptal etmiştir. 28 Nisan 2007 tarihinde ise hükümet karşı bir muhtıra vererek ve ordunun siyasete müdahalesinin kabul edilemeyeceğini ve ordunun hükümete bağlı bir kurum olduğunu vurgulayarak Türk siyasetinde bir ilke imza atmıştır. 22 Temmuz genel seçimlerinde Ak Parti yüzde elliden fazla oy alarak tekrar iktidar olmuştur. Bu süreç göstermiştir ki her darbe girişimi ya da darbe sonrasında olduğu gibi halk darbecilerin karşısında yer alan siyasal oluşumlara destek vererek sandıkta bir hesaplaşma yoluna gitmiştir (Türköz, 2023, s. 18). Darbe sonrası süreçte demokrasiye dönüş kapsamında yapılan seçimler sonucunda darbecilerin karşısında yer alan siyasal oluşumlara verilen destek Türkiye'de darbe kültürünün temelinde yer alan dini perspektif bağlamında düşünülmelidir. Darbe gerekçesi olarak irtica tehdidi ve şeriat devleti kurma tehlikesi gibi din temelli gerekçelendirmeler bu durumu açıklamaktadır. Özellikle halk katında söz konusu siyasi oluşumların dini özellikle kültürel bağlamda ele aldıklarına ilişkin bir inanç vardır. Bu noktada bir şeriat devleti kurmak ya da radikal bir siyasi İslam anlayışının uzağında bir dini siyaset desteklenmiştir.

Akın (2016a, s. 43)'a göre, 15 Temmuz'da Türkiye'nin darbe hafızası daha önceki tecrübelerden oldukça farklı bir şekilde yeniden oluşmuştur. Darbe girişimine karşı halkın, darbeci olmayan askerlerin, sivil siyasetin, emniyet güçlerinin ve medyanın dik duruşu Türkiye'de siyasetin kendi meşruiyetine sahip çıkmasını sağlamıştır (Akın, 2016a, s. 43). Yayla (2016, s. 64)'ya göre ise; 15 Temmuz darbe girişimi ve onun püskürtülmesi demokrasi dönemi kapsamında siyasi tarihimizdeki en önemli olaydır. Bu olayın siyasal kültürümüz üzerinde etkide bulunması kaçınılmazdır. Bu etkilerin olumlu olduğu gerçeği tüm geniş toplumsal kesimler ve temsil kabiliyeti yüksek siyasal hareketler için geçerlidir. Türkiye'de siyasal kültürün 15 Temmuz'dan sonra darbelere 15 Temmuz öncesinde olduğundan daha karşı ve dirençli olacağı net bir biçimde söylenebilir (Yayla, 2016, s. 64).

Fetullah Gülen'in 15 Temmuz darbe girişimi öncesinde yaşanan diğer darbelere tepkisinin de nasıl şekillendiğine bakmak konu bağlamında önemlidir. 17 Nisan 1997'de Gülen, Kanal D'de "Yalçın Doğan ile Güncel" programına konuk olarak 28 Şubat'ı bütün uygulamalarıyla savunmuştur. Ayrıca, Erbakan'ın istifasının Türkiye'nin yararına olacağını, RP'nin dini siyasete alet ettiğini, RP'nin ülkeyi yönetmeyi beceremediğini ve bu nedenle de istifa etmesi gerektiğini, ihtiyacı karşılıyor olması gerekçesiyle artık İmam-Hatip Okullarının yenilerini açılmaması gerektiği ve 8 yıllık eğitime geçilmesi gerektiğini söylemiştir (www.milliyet.com.tr, 18.04.1997). Bununla birlikte 28 Şubat sürecinde birçok kesimi ilgilendiren başörtüsü yasağı hakkındaki ifadeler de dikkat çekicidir. "Başörtüsü furûattandır, yani teferruattır" (Yavuz, 2005, s. 267) fetvası dini bir cemaat olgusunun değil de seküler bir grubun ifadeleriymiş izlenimi vermektedir.

15 Temmuz darbe bildirisinde laiklik, Atatürk, cumhuriyet kazanımları gibi vurgular ön plana çıkmıştır. Akın'a göre Türkiye'de uygulana gelen laisizm siyaseti FETÖ tarafından kullanılmıştır. Örgüt kendi meşruiyeti için Kemalist laiklik uygulamalarına muhtaçtır. Bunun sebebi ise elde ettiklerinin

⁸ 2007 sonrası süreçte Ergenekon davası ve sonrasında yaşanan gelişmelerle askeri vesayetin azaldığına ilişkin bir yargı hâkim olmuştur. Bu atmosferde 2010 yılında anayasa değişikliği için referanduma gidilmiş, referandum büyük bir oy oranıyla kabul edilmiştir. Askeri bürokrasinin yanında yargı bürokrasisinde de önemli değişikliklere yol açan anayasa değişikliğinde anayasa daha sivil bir karakter kazanmıştır. Anayasanın sivil karakteri ise doğrudan daha demokratik bir anayasa niteliğini beraberinde getirmiştir. Ancak bu süreç, askeri ve yargı kanalının yeni oluşumlar için bir yuva görevi görmesi ve özellikle bir grubun bu kanallarda güçlenmesi sonucunu da doğurmuştur. Daha sonra yaşanan süreç; 17 ve 25 Aralık tarihindeki iki kalkışma ve 15 Temmuz darbe girişimine giden yolu açan hükümet-FETÖ arasındaki çatışma ile geçmiştir (Türköz, 2023, s. 18).

önemli bir kısmını bu laiklik anlayışına borçlu olmasıdır (Akın, 2016b). 15 Temmuz, Cumhuriyet tarihi boyunca niteliği en farklı darbe girişimidir. Darbe girişiminin asker dışı örgütlü dini bir yapı tarafından başlatılması bunun en önemli göstergesidir. Darbe girişiminin dini bir yapı kontrolünde gerçekleşmesi ordu tarihinde bir ilktir (Tütüncüler, 2016). 15 Temmuz darbe girişiminin ardından aktör olarak örgütlü dini yapı bir hareketin bulunması, olay sonrası toplumun dini duygu ve düşüncelerinde algısında birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Din 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında özellikle insanların algı düzeylerinde bir kırılma anına karşılık gelmektedir. Bu süreç sonrasında dini yapı ve hareketlere karşı toplumsal tabanda bir güven zedelenmesi yaşanmıştır. Bununla birlikte özellikle toplum içerisinde dini hassasiyetleri bulunan ve manevi kimlikleriyle ön plana çıkan insanlara karşı da şüpheler ortaya çıkmıştır. Söz konusu gelişmelere bakıldığında dinin ciddi anlamda olumsuz etkilendiği sonucuna varılabilir.

Dini oluşumlar ve dindar kesim için oluşan bu olumsuz algının karşısında dindar/muhafazakâr çevrelerde bir karşı refleks gelişmiştir. Bu refleksin temelinde örgütlü dini yapıların hepsinin kötü niyetli olmadığına yönelik savunmacı bir bağlam ön plana çıkar (Çakı, 2018, s. 101). Bu bağlam temelinde farklı dini cemaatlerin özellikle daha milli bir perspektif benimsemesi eğilimi de artmıştır. Nitekim söz konusu dönemde darbe girişiminin püskürtülmesi vatanseverlik duygusu etrafında farklı dini grupların bir arada yer almasını sağlamıştır. 15 Temmuz sonrasında toplumsal ve dini alanda gözlemlenen değişimlerle beraber siyasal alanda da birtakım değişimler hayata geçirilmiştir. Hükümet sistemi değişmiş ve parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçiş yapılmıştır. Genelkurmay Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığı'na bağlanmıştır. Buradaki temel amaçsa ordunun siyasal alandaki rolünün azaltılması noktasında önemli bir dönüşüm olarak tarihe geçmiştir.

Bu süreçle birlikte yerli ve milli kimlik vurgusu özellikle hem siyasal hem de toplumsal tabanda vurgulanan önemli kimlik unsurlarından biri haline gelmiştir. Siyasal alanda dini ve milli kimliklerin (Karabulut, 2016) ayrı düşünülmesinin imkanının olmadığına yönelik açıklamalar yapılmıştır. Toplumsal düzlemde birleştirici ve bütünleştirici özelliklerine yapılan tematik vurgularla milliyetçi ve dini bir kimliğin sonraki süreçlerde de siyasal alandaki karşılıkları gözlemlenmiştir. Bu açıdan 15 Temmuz sonrasında cumhur ittifakı isimlendirmesi ile AK Parti ve MHP, milliyetçi din vurgusu yapmışlardır. Bu bağlamda dinin milli birlik ve beraberliği sağlayan toplumsal bir çimento işlevi hem 15 Temmuz esnasında hem de sonrasında aleni biçimde ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna geçiş yaparken tarihsel olarak hem kopuş siyaseti izlenmiş hem de tarihsel açıdan bazı süreklilik izleri görülmüştür. Bu anlamda Osmanlı'dan Cumhuriyete bir süreklilik olarak aktarılan “aşkın devlet anlayışı” (Heper, 1994) Türk siyasetini anlamak açısından kilit kavramlardan bir tanesidir. Osmanlı'da halktan kopuk bir siyasal alan, devletle halk arasındaki farkın derinleşmesi ve daimileşmesine neden olmuştur. Siyasal bir gelenek olarak Osmanlı'nın son dönemindeki askeri-siyasal elitler Cumhuriyet dönemine bunu aktarmışlardır. Bu siyasal aktarımla birlikte hem Osmanlı döneminde hem de yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde modernleşme hareketlerinin taşıyıcısı olarak elit zümre kendine görev addettiği bazı pratikleri hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu pratikler hayata geçirilirken de yine halk ve yönetici kadro arasında bir ayırım açığa çıkmıştır. Bu açık, çok partili hayata geçişle birlikte halkın kendine daha yakın hissettiği siyasal oluşumları desteklemesiyle derinleşmiştir. Halk atanmışlar ve seçilmişler ayrımında her zaman seçilmiş kadroları iktidara taşıma çabasında olmuştur. Ancak belirli aralıklarla demokrasinin askıya alınması anlamına gelen darbe pratiğiyle atanmışlar, seçilmişlerin iktidarına son vermiştir. Bu açıdan Türkiye'de bir darbe geleneği vardır.

Darbeleri gerekçelendirmek için ise, ekonomik ve siyasal bunalım, ülkede kaos ortamının varlığı, kardeşin kardeşi katletmesi, toplum içinde var olan derin bir ayrımlaşmanın varlığı sıkça kullanılan argümanlar arasında yer alır. Bununla birlikte irtica tehlikesinin ortaya çıktığı vurgusu da her darbe döneminde önemli bir gerekçe olarak sunulmuştur. Darbe dönemlerinde irtica vurgusu ön plana çıkmış, darbe öncesinde irticai faaliyetlerin toplumu kaosa sürüklediği gerekçelendirmesi yapılmıştır. Bu bakımdan darbe sonrasında dini alanının kısıtlanmasına, dindar muhafazakâr kesimin kontrol altında tutulmasına dikkat edilmiştir. Bununla birlikte darbe sonrasında ara dönemlerde darbeyi meşrulaştırmak için dini söylem ve pratiklere yer verilmiştir. Kamusal alanda İslami temsili geri plana itmek ve laik-seküler bir hayat formunun teşvik edilmesi amacıyla; Diyanet İşleri Başkanlığı kapsamında bazı düzenlemeler, İmam Hatip okullarıyla ilgili kısıtlamalar, kılık kıyafet düzenlemeleri, okullarda din dersinin düzenlenmesi ile ilgili kararlar gibi pratik siyasete aktarılan uygulamalar her darbe döneminde

çeşitli şekillerde gündeme gelmiştir. 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997 darbelerinde genel anlamda, laikliğin korunması teması etrafında din politikalarının hayata geçirildiği gözlemlenmiştir. Öyle ya da böyle dini alan, darbeler için üzerinde durulması gereken en temel meselelerden biridir. Bu darbelerden en sonuncusu 15 Temmuz darbe girişimi ise diğer darbelerden bir noktada farklılık arz etmektedir. İlk kez Türkiye tarihinde örgütlü bir dini yapı tarafından darbe girişimi yapılmıştır. Bu bakımdan sonuçları itibarıyla de 15 Temmuz darbe girişimi din perspektifinden farklılaşmaktadır.

Genel olarak Türkiye’deki darbe geleneğine bakıldığında, ara dönem sonrası demokrasiye geçiş sürecinde her daim darbe taraftarları yerine, halk özellikle dini perspektif noktasında kendine daha yakın hissetmiş olduğu siyasal oluşumları desteklemiştir. Bu bakımdan dinin toplum temelinde oldukça işlevsel bir yeri bulunmaktadır. Halkın değer yargılarının, taleplerinin, yaşam biçiminin görmezden gelindiği her siyasal hamlenin sonuç itibarıyla kabul görmediği bir Türk siyaset arenasının varlığı kabul edilmelidir. Bu bakımdan zamanla askeri-sivil yönetimin din politikalarında da birtakım değişiklikler gözlemlenmiştir. Her ara dönemde darbenin meşrulaştırılması için dinin araçsallaştırılmış olması bu bağlamda düşünülmelidir.

ETİK KURUL İZİNİ

Çalışma, derleme niteliğinde olup herhangi bir insan katılımcıdan veri toplanmasını gerektirmemektedir. Araştırmada yalnızca yayımlanmış akademik çalışmalar, resmî belgeler ve ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Bu nedenle etik kurul izni gerekmemektedir. Çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine titizlikle uyulmuştur.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1993). *The making of modern Turkey*. London: Routledge.
- Akın, M. H. (2016a). Türkiye’nin darbe hafızasının yenilenmesi. *Tezkire*, 57, 37–43.
- Akın, M. H. (2016b). Türk siyasal kültüründe laiklik meselesi ve 15 Temmuz sonrası laiklik tartışmaları ve FETÖ. *Muhafazakâr Düşünce*, 13(49), 34–55.
- Akın, M. H., ve Buçukcu, Ö. (2019). Türkiye’de siyasal süreçlerin toplumsal değişime etkileri. L. Sunar (Ed.), *Türkiye’de toplumsal yapı ve değişim* (4. bs., ss. 93–136) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktay, Y. (2009). Türkiye’de İslâm ve sol veya İslâmcılar ve solcular. Ö. Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce 9: Dönemler ve zihniyetler* (ss. 758–784) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyüz, İ. (2017). Türkiye’de uygulanan din politikaları için bir tipoloji denemesi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 143–164.
- Aydemir, Ş. S. (2000). *İhtilâlin mantığı ve 27 Mayıs ihtilâli* (7. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Babacan, A. (2012). *Binyılın sonu (28 Şubat: Süreklilik ve kopuş)* (Cilt 3). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Başbakanlık. (1978). *Türkiye Cumhuriyeti’nin beşinci cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ın söylev ve demeçleri (28 Mart 1966–28 Mart 1973)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Başkaya, F. (1991). *Paradigmanın iflası: Resmî ideolojinin eleştirisine giriş*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Bora, T. (1999). *Türk sağının üç hali: Milliyetçilik, muhafazakârlık, İslamcılık* (2. bs.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye iktisat tarihi 1908–2002*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Çakı, F. (2018). Türkiye’de 15 Temmuz’un toplumsal etkileri ve ona yol açan faktörler üzerine düşünceler. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 13(1), 91–124.
- Çakır, R. (2005). Millî görüş hareketi. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce 6: İslamcılık* (2. bs., ss. 544–550) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çiçek, H. (1997). *İrticaya karşı Genelkurmay belgeleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Dağ, A. (2017). Çalınan hakiki bir devrimin hikâyesi. *Umrân Dergisi*, 275, 62–65.

- Dilipak, A. (1991). *İhtilaller dönemi* (3. bs.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Dinler, D. (2009). Türkiye’de güçlü devlet geleneği tezinin eleştirisi. *Praksis*, (9), 17–54.
- Dursun, D. (2005). *12 Eylül darbesi (Hatıralar/Gözlemler/Düşünceler)*. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Erdoğan, M. (2012). *28 Şubat günlüğü: Post-modern darbenin anatomisi*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Ergin, M. (1990). *Türkiye’nin bugünkü meseleleri* (4. bs.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren’in anıları* (Cilt 5). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Fuller, G. E. (2002). The future of political Islam. *Foreign Affairs*, 81(2), 48–60. <https://doi.org/10.2307/20033083>
- Ganser, D. (2005). *NATO’s secret armies: Operation Gladio and terrorism in Western Europe*. London: Routledge.
- Gündüz, T. (1998). Türkiye’de Cumhuriyet dönemi din eğitimi ve öğretimi kronolojisi (1923–1998). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(7), 543–557.
- Hale, W. (1994). *Turkish politics and the military*. London: Routledge.
- Heper, M. (1994). *Türkiye’de devlet geleneği* (N. Çelebi, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Jenkins, G. (2007). *Political Islam in Turkey: Running West, heading East?* New York: Palgrave Macmillan.
- Kaplan, İ. (2002). *Türkiye’de millî eğitim ideolojisi ve siyasal toplumsallaşma üzerindeki etkisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (1996). 12 Eylül sonrası din. Y. Aktay (Ed.), *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* (Cilt 12) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (1998). *Şeyhefendinin rüyasındaki Türkiye*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kara, İ. (2017). *Cumhuriyet Türkiyesi’nde bir mesele olarak İslâm 2* (2. bs.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2018). *Zafer değil sefer*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karabulut, B. (2016). 15 Temmuz ve Türk ulusal kimliğinin uyanışı: Konstrüktivist teori perspektifinde bir analiz. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (Bilgi)*, 79, 1–22.
- Karatepe, Ş. (1997). *Darbeler, anayasalar ve modernleşme* (2. bs.). İstanbul: İz Yayınları.
- Karpat, K. (2013). *Kısa Türkiye tarihi 1800–2012*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2015). *Osmanlı’dan günümüze asker ve siyaset* (2. bs.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2017a). *Türkiye siyasi tarihi: Siyasal sistemin evrimi* (C. Elitez, Çev., 7. bs.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. (2017b). *Osmanlı’dan günümüze kimlik ve ideoloji* (G. Ayas, Haz. ve Çev., 6. bs.). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keyder, Ç. (1987). *State and class in Turkey: A study in capitalist development*. London: Verso.
- Kocabaş, S. (1998). *Postmodern darbe süreci: 28 Şubat’a doping*. Kayseri: Vatan Yayınları.
- Küçükömer, İ. (1969). *Düzenin yabancılaştırması*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Mardin, Ş. (1973). Center–periphery relations: A key to Turkish politics? *Daedalus*, 102(1), 169–190.
- Mardin, Ş. (1991). *Türkiye’de din ve siyaset* (Makaleler 3). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öktem, K. (2011). *Angry nation: Turkey since 1989*. London: Zed Books.
- Öniş, Z. (1998). *State and market: The political economy of Turkey in comparative perspective*. Boulder: Lynne Rienner.
- Öngider, S. (2010). *Türk’ün darbe ile imtihanı*. İstanbul: Aykırı Yayıncılık.
- Özipek, B. B. (2005). 28 Şubat ve İslâmcılar. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce 6: İslamcılık* (2. bs., ss. 640–651) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Subaşı, N. (2017). *Ara dönem din politikaları* (2. bs.). İstanbul: Tezkire Yayınları.
- Taslaman, O. C. (2010). *Küreselleşme sürecinde Türkiye’deki İslam* (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TBMM. (1961). *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi* (Cilt 5, Birleşim 69, Oturum 1, 17.05.1961, ss. 423–433).
- Toker, M. (1971). *Solda ve sağda vuruşanlar*. Ankara: Akis Yayınları.
- Türköz, E. N. (2021). Demokrat Parti erken dönemi din-siyaset ilişkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(4), 1067–1084.
- Türköz, E. N. (2023). Türk siyasal hayatında demokratikleşme ve darbeler. *Türkiye’nin yüz yılı: Türk siyasal hayatı* (ss. 153–187) içinde. Ankara: Nokta Kitap.

- Tütüncüler, S. (2016). *15 Temmuz: Darbeci akli, din maskeli bir şebekeye kiraya vermek*. Qolumnist. Erişim tarihi: 30 Kasım 2017, <http://qolumnist.com/tr/2016/07/30/17-temmuz-darbeci-akli-din-maskeli-bir-sebekeye-kiraya-vermek>
- Weiker, W. F. (1967). *1960 Türk ihtilâli* (M. Ergin, Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- White, J. (2002). *Islamist mobilization in Turkey: A study in vernacular politics*. Seattle: University of Washington Press.
- Yavuz, M. H. (2003). *Islamic political identity in Turkey*. Oxford: Oxford University Press.
- Yavuz, M. H. (2005). Bediüzzaman Said Nursî ve Nurculuk. Y. Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce 6: İslamcılık* (2. bs., ss. 264–294) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yayla, A. (2016). 15 Temmuz ve Türkiye’nin siyasal kültürü: Siyasal partiler özelinde bir değerlendirme. *Liberal Düşünce Dergisi*, 21(84), 57–66.
- Yıldız, S. E. (2021). Wonder 28 Şubat’ın söndüremediği yıldızlar. S. E. Yıldız (Ed.), *Wonder 28 Şubat’ın söndüremediği yıldızlar* (s. 38) içinde. İstanbul: Önder Yayınları.
- Zürcher, E. J. (1995). *Modernleşen Türkiye’nin tarihi* (Y. S. Gönen, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.